

Skript 42.1

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Lente 2020

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 42 nr. 1, Lente 2020
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
skript-fgw@uva.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 22,50 euro per jaar. U kunt lid worden door het machtigingsformulier in te vullen op www.skript-ht.nl. Ook kunt u een mail sturen naar de redactie, dan krijgt u het machtigingsformulier thuisgestuurd. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de redactie en bij boekhandel Athenaeum te Amsterdam.

Redactie Kauthar Bouazzati, Tinka de Haan, Mees Janssen, Maaïke de Jongh, Aslıhan Öztürk, Eva Nicole Pool (hoofdredacteur), Nina Saelmans, Veerle Veerbeek.

Redactieraad Drs. L. H. van Hasselt, Drs. M. den Hertog, dr. D. W. A. G. van den Heuvel, dr. M.M. Leeman, dr. A. Nobel, dr. J. Oddens en dr. E. J. de la Porte.

Eindredactie Latifah Trams

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

Z

Zoals u wellicht reeds was opgevallen hebben we voor deze nieuwe jaargang behoorlijk wat veranderd aan het uiterlijk van Skript. Onze redacteur Maaïke de Jongh is er in geslaagd de layout zo aantrekkelijk mogelijk te maken en ook qua inhoud hebben we veranderingen doorgevoerd.

Zo bevat het tijdschrift nu een extra opiniestuk, geschreven door een historica of historicus van buiten de redactie en vanaf het zomernummer zullen er twee *short reads* en een lang artikel in Skript prijken.

Ondanks de onzekere corona-tijd heeft de redactie ook deze voor dit nummer van Skript niet stilgezeten. Dit jaar reikt Skript wederom de Skripteprijs uit voor de beste historische bachelor-scriptie van 2019. Ook in deze vreemde periode willen wij deze studenten in het zonnetje zetten voor het harde werk waar zij trots op mogen zijn. Net als voorgaande jaren heeft de redactie tientallen inzendingen ontvangen, waar we na lang overleg de beste drie van hebben geselecteerd. Uit deze selectie heeft onze redactieraad vervolgens de nummer één, twee en drie geselecteerd. In dit lentenummer leest u de artikelen van de drie studenten die meedingen naar deze prijs.

Marie van Haaster neemt ons mee in de gedachtegangen van Josephine Sazerac de Limagne. Ze heeft onderzoek gedaan naar het zelfbeeld van deze jonge Franse vrouw en de kritische reflecties op haar verhoudingen met God. Emma Post analyseert de rol van gender en Joodsheid in het proces van de Italiaanse eenwording aan de hand van het leven van Sara Levi Nathan. Ze besteed daarbij vooral aandacht aan de rol van Joodse vrouwen. Het derde artikel is afkomstig van Joey Stofberg. Hij schrijft over hoe de ontwikkeling van telefonie het Nederlandse sociaal-politieke landschap heeft beïnvloed en hoe het Nederlandse landschap het gebruik van telefonie heeft vormgegeven tijdens de Belle Époque. Dit laatste onderzoek charmeerde de redactieraad het meest, en Stofberg mag zich daarom de winnaar noemen van de Skripteprijs 2019. '[De] analyse in de verschillende hoofdstukken is diepgaand en overtuigend. Juist ook de keuze om twee reflectieve essays toe te voegen, getuigt van durf en brengt het onderwerp verder.', aldus een van de redactieraadleden. Wij feliciteren hem met zijn overwinning.

Naast de drie Skripteprijs artikelen vindt u in dit nummer een interview met historica Nadia Bouras en promovenda Kim Bootsma. De column komt deze keer uit ons archief, geschreven door Pieter Vermaas voor Skript 19.4 (1998). Hij vertelt ons over communisme. Ik hoop dat het ontvangen van de nieuwe Skript bijdraagt aan een vleugje ontspanning voor u, onze lezer.

Eva Nicole Pool

INHOUDSOPGAVE

06

*Het zelfloos
zelfbeeld van
Josephine
Sazerac de
Limagne*

*Marie van
Haaster*

20

*Moeders van
het vaderland*

Emma Post

36

*Ziehier het
geheugen
van een anti-
communist*

*Column
van Pieter
Vermaas*

41

*“Echt”
Contact*

Joey Stofberg

57

*Interview met
Nadia Bouras*

*Kauthar
Bouazzati*

64

*Interview met
Kim Bootsma*

*Veerle
Veerbeek*

68

Recensies

78

*Tip van de
redactie*

80

Abstracts

HET ZELFLOOS ZELFBEELD VAN JOSEPHINE SAZERAC DE LIMAGNE

Josephine Sazerac de Limagne (1849-1873), een jonge vrouw die in de tweede helft van de negentiende eeuw in Parijs woonde, hield in de laatste vier jaar van haar leven een dagboek bij. Het dagboek was doorgelopen met haar pogingen zich over te geven aan God en haar 'zelf' te vergeten. Wat betekende dit streven precies voor haar en hoe gaf zij in haar dagboek vorm aan een zelf dat geen vorm mocht hebben?

Marie van Haaster

De katholieke devotie van negentiende-eeuwse vrouwen in West-Europa is een veelbesproken onderwerp in geschiedschrijving. Door de wens brede en veel-verklarende geschiedenis te schrijven echter, worden de onderwerpen van dergelijk onderzoek, de vrouwen zelf, vaak gereduceerd tot voorbeelden van het grotere narratief over de groep

waartoe ze behoren. Wat gebeurt er als we niet de moraliteit of sociale groepen als begin- en eindpunt nemen, maar een onderzoek doen dat begint en eindigt met een individu: een onderzoek naar hoe een persoon zich verhoudt tot zichzelf? Wat gebeurt er als we niet vertellen over hoe iemand gezien werd in een periode, maar onderzoeken hoe iemand zichzelf zag? In dit artikel ga ik op zoek naar de manier waarop een negentiende-eeuwse jonge vrouw, Josephine Sazerac de Limagne (1849-1873), keek naar zichzelf en probeerde zichzelf te begrijpen.

www.patrimoine-histoire.fr

De Saint-Sulpice kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw. De Limagne bezocht deze kerk regelmatig.

Het leven van Josephine Sazerac de Limagne was niet buitengewoon en zou inmiddels waarschijnlijk in de vergetelheid zijn geraakt, ware het niet dat haar dagboek aantekeningen en enkele correspondenties en losse notities een jaar na haar vroegtijdige overlijden werden gepubliceerd.¹ Uitgegeven meisjesdagboeken genoten in de negentiende eeuw een zekere populariteit – het werd jonge vrouwen aangeraden deze te lezen om zichzelf te leren een goed en vroom leven te leiden. Het leven van De Limagne gold dan ook als een voorbeeld voor andere jonge vrouwen. Wanneer we het dagboek vandaag de dag lezen, valt op dat zij niet alleen haar dagelijkse activiteiten en gebeden beschreef, maar ook reflecteerde op zichzelf en op wie ze moest zijn.² De Limagne's aantekeningen geven blijk van een strijd met de heersende

moraliteit en normen voor vrouwen in haar tijd. Deze strijd was echter nooit een strijd om normen te verwerpen, maar een streven er beter aan te voldoen. De Limagne schreef over haar wens zichzelf over te geven aan Gods wil, en tegelijk over de redenen waardoor het haar nooit volledig lukte dit te doen. Door dit streven te onderzoeken, verwerven we inzicht in het spanningsveld tussen haar handelen en heersende historiografische én contemporaine narratieven over vrouwen in haar tijd. Aan de hand van haar verhouding tot God enerzijds, en haar verhouding tot het schrijven anderzijds, staat in dit artikel het zelfbeeld van Josephine Sazerac de Limagne centraal.

JOSEPHINE SAZERAC DE LIMAGNE

Josephine Sazerac de Limagne was een jonge vrouw van vermoedelijk

gemiddelde stand die in de tweede helft van de negentiende eeuw met haar moeder in Parijs woonde. Net als haar overleden vader en broertje leed ze op het moment van schrijven van haar dagboek aan tuberculose. Ze verwees naar zichzelf als arm en voelde de noodzaak les te geven in privé-onderwijs om geld te verdienen. Dit lesgeven was bovendien een manier om haar dagen te vullen wanneer ze niet te veel onder haar tuberculose leed, en een bron van genot

een “houden van”: ‘oh! laissez moi me consumer en désir; que je vous aime, que je vous aime de plus en plus.’³ Ze probeerde zich los te maken van haar zelfliefde en van haar behoefte om door anderen geliefd te worden: ‘Du désir d’être aimée, de la crainte d’être calomniée, délivrez moi !’⁴ Deze zouden slechts afleiden van haar liefde voor God: ‘Vieillissez mon âme, détruisez, faites des ruines de tout mon amour-propre, jusqu’à ce qu’elle ne voie, n’entende, ne désire et n’aime

“ ZODRA ZE PLEZIER ONDERVOND IN HAAR ACTIVITEITEN GAF ZE ZICH DE OPDRACHT DEZE REGELMATIG TE ONDERBREKEN.”

vanwege haar affiniteit met kinderen en intellectuele zaken. Om een diploma als ‘institutrice’ te behalen volgde ze als een van de eerste vrouwen vakken aan de Universiteit van de Sorbonne en in het *Hôtel de Ville*. De belangrijkste reden voor haar om les te geven echter, was dat zij dit zag als haar roeping, een goddelijke opdracht. Deze roeping was voor haar een manier om haar leven volledig aan God te wijden. Haar dagboek aantekeningen, notities en correspondentie waren doorvlochten met een zowel theoretisch onderlegde, als affectieve relatie tot God of Jezus Christus. Om te begrijpen hoe De Limagne keek naar zichzelf, moeten we allereerst bestuderen hoe ze keek naar God.

EEN LIEFHEBBENDE GOD

In haar aantekeningen formuleerde De Limagne haar streven zich over te geven aan God regelmatig in termen van

que vous.’⁵ De liefhebbende God die hier wordt aansproken past deels in het vaak geschetste beeld van negentiende-eeuwse devotie als gekarakteriseerd door de *piété ultramontaine*: een hernieuwde oriëntatie op Rome en de Italiaanse vroomheid.⁶ Dit ultramontanisme uitte zich onder andere in een grote productie van religieuze standbeeldjes, afbeeldingen, jeugdboeken en romans.⁷ In het dagboek van De Limagne zien we een deel van de praktijken van het ultramontanisme terug. Zo bad ze bijvoorbeeld in haar kamer tot afbeeldingen van Jezus Christus of tot een crucifix.⁸ Tegelijk verzette ze zich echter tegen bepaalde elementen die kenmerkend waren voor het ultramontanisme. De historici Hilaire en Cholvy beschrijven het katholicisme van deze periode als ‘une religion festive et demonstrative.’⁹ Steeds meer feestdagen en pelgrimstochten kwamen op om mensen te tonen hoe

KNIR

KONINKLIJK
NEDERLANDS
INSTITUUT
ROME

ONDERWIJS EN BEURZEN IN ROME

Volg een cursus of doe onderzoek aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome!

VOOR WIE?

Gemotiveerde **studenten en jonge onderzoekers** met lef verbonden aan Nederlandse universiteiten

WAT?

14 CURSUSSEN per jaar op locatie in Rome, waaronder de interdisciplinaire BA School *Roma Caput Mundi*, het Minor programma *Rome-Florence*, gespecialiseerde MA-cursussen en bijzondere Masterclasses

STAGES EN TRAINEESHIPS om praktijkervaring op te doen als onderzoeker

BEURZEN voor MA studenten, promovendi en postdocs die onderzoek doen in Rome

STIPENDIA voor afgestudeerden en gepromoveerden die een project voorbereiden

MEER INFO www.knir.it

levend het katholieke geloof was.¹⁰ Uit de aantekeningen van De Limagne blijkt haar afkeur voor deze feestdagen, die niet strookten met haar ideaal van 'Force, noblesse et austérité'.¹¹ In tegenstelling tot de door Isabelle Bricard beschreven oppervlakkigheid van de religieuze devotie van vrouwen in deze periode, was De Limagne's geloof wel degelijk belezen. In de briefwisseling met een geestelijke spreekt ze over literatuur die ze elkaar toesturen, en in andere brieven treedt ze met een ongelovige jongeman in discussie en raadt ze hem literatuur aan om zich te bedenken.¹²

Naast deze brieven, maakte De Limagne ook in haar dagboek-aantekeningen regelmatig verwijzingen naar de literatuur die ze las. Deze voornamelijk liberaal-katholieke literatuur kan hebben bijgedragen aan haar beeld van god als liefhebbend. Zo las ze Lacordaire, Montalembert en Cochin die een idee van vrijheid voorstaan dat niet individueel is, maar gegrond op de gemeenschap: "The autonomous male citizen was a pernicious fiction, romantic catholics claimed, because human beings do not pass through the world as individual units."¹³ Naast liefde en sociale werken waren in een christelijke samenleving van groot belang. Via het liberaal catholicisme werd sociaal gedachtegoed dat zich voorheen vaak tegen de kerk had gekeerd, nu verbonden met het catholicisme. Het is aannemelijk dat het beeld dat De Limagne had van de liefhebbende God, en het belang dat ze toekende aan armenzorg en onderwijs werd beïnvloed en versterkt door het lezen van bovengenoemde auteurs. Hoewel De Limagne's tijdgenoten haar wel eens een *petite sainte* noemden, een kleine heilige, omdat ze vanwege haar ziekte leed zoals

een heilige, of zelfs als Jezus Christus, bleef De Limagne zeer ontevreden over het feit dat ze vaak in bed moest liggen en rusten. Naar aanleiding van een mooie preek die ze hoorde in april 1870, schreef De Limagne in haar dagboek dat ze, als God haar een aantal jaren langer te leven gaf, deze niet in rust voorbij zou laten gaan: 'À vingt et un ans, ce n'est pas le moment du découragement, mais l'heure de se dévouer par un grand dévouement à une noble cause.'¹⁴ Ze was 21 jaar oud, en dit leek haar hoogste tijd om zich volledig te wijden aan een nobele zaak: het helpen van anderen. Haar overgave aan God bestond niet in een terugtrekkende beweging, maar door zichzelf volledig in te zetten om anderen te helpen.

De Limagne's strijdvaardige devotie was in zekere zin karakteristiek voor haar tijd waarin een groeiende groep katholieke vrouwen het geloof centraal stelden in hun leven, zonder zich terug te trekken in een klooster.¹⁵ De 'natuurlijke' verbinding die werd gemaakt tussen vrouwen en religie, maakte het voor deze vrouwen mogelijk om, zonder de normen van vrouwelijke gehoorzaamheid en onderdanigheid te doorbreken, in onderwijs en armen- of ziekenzorg posities van relatieve onafhankelijkheid en verantwoordelijkheid te bereiken.¹⁶ Een dergelijke positie zal voor De Limagne geen drijfveer zijn geweest om haar naastenliefde te praktiseren, maar kan wel hebben bijgedragen aan de algemene ontwikkeling van haar autonomie, zowel in haar denken als in haar handelen. Zo gaf religieuze literatuur haar de mogelijkheid zich intellectueel te ontwikkelen, gezien veel andere literatuur aan vrouwen afgeraden werd. Ook maakte het religieuze karakter van het lesgeven het voor haar mogelijk

JOSEPHINE
SAZERAC DE LIMAGNE

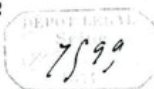
JOURNAL

PENSÉES ET CORRESPONDANCE

reliés

DUNE NOTICE BIOGRAPHIQUE

PARIS

LIBRAIRIE ADRIEN LE CLERE

HENRI LE CLERE REICHEL ET Cie, SUCCESSEURS

ÉDITEURS DE N. S. P. LE PAPE ET DE L'ARCHEVÊQUE DE PARIS

29, RUE CASSUTTE, 29.

1874

Bibliothèque nationale de France

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nat

**Titelblad eerste uitgave van het dagboek van
Josephine Sazerac de Limagne in 1874.**

een gevoel van verantwoordelijkheid te ontwikkelen.¹⁷ Dit gevoel van voldoening kwam echter in conflict met De Limagne's begrip van haar lestaak als 'sacerdoce': lesgeven deed ze niet voor zichzelf, het was een godgegeven taak.¹⁸ Zodra ze plezier ondervond in haar activiteiten gaf ze zich daarom de opdracht, zo stond in het 'reglement' dat ze ergens in haar dagboek opschreef, deze regelmatig te onderbreken.¹⁹

Dit reglement toont de strengheid waarmee De Limagne probeerde zichzelf onderdanig en nederig

te maken, en zich van alle mogelijke zelfliefde en aardse gebondenheid wilde ontdoen. Hoewel ze soms het idee leek te hebben goed op weg te zijn,²⁰ blijkt haar ideaal ook vaak nog ver van de realiteit en lezen we in haar dagboek de moeite die ze heeft om eraan te voldoen.²¹ Ze merkte dat ze toch aangetrokken was tot 'les biens de ce monde.'²² en het leek soms alsof ze probeerde in ideeën te geloven waar haar hart zich niet van voedde: 'Mon Dieu, est-ce que je ne m'abuse pas? Est-ce que je désire sincèrement ne jamais jouir des charmes de la terre ?'²³ In haar dagboek

herhaalde De Limagne keer op keer haar streven naar volledige overgave, zonder dat het haar ooit lukte hieraan te voldoen.

DE LIMAGNE'S ZELFPORTRET

In een van haar losse aantekeningen stelde De Limagne een zelfportret op waarin ze zichzelf expliciet de vraag stelde naar wie ze was: 'Ce que je suis, le sais-je bien moi-même? Cependant je vais essayer de le dire et ce travail où je serai sincère, me l'expliquera peut-être.'²⁴ In antwoord zette ze uiteen wat haar karakteriseerde, wat haar wensen waren, maar vooral ook wat haar gebreken waren.

In haar jeugd, waar het portret begint, was ze vaak koortsachtig van alle indrukken en emoties. Nu, op het moment van schrijven, is ze doorvlochten van contradicties en probeert ze altijd monotonie te vermijden - zelfs ten koste van haar geluk. De Limagne vergeleek haar ziel in dit portret met salamanders uit een oude legende die zich voedden met vuur.²⁵ Haar angst voor monotonie werd versterkt door de beperkte activiteiten en werkgelegenheid voor vrouwen en haar ziekte, die haar soms dwong lange tijd in bed te blijven. Ze gebruikte het lesgeven en de (religieuze) studie om zich tegen deze 'spleen' te weren.²⁶ Wanneer ze daar-

entegen te gepassioneerd en 'vurig' was, gebruikte ze de inkeer tot God of een heilige of het schrijven in haar dagboek om zichzelf tot rust te brengen.²⁷ Na deze passage over haar ziel, volgt in het zelfportret een paragraaf over haar hekel aan 'la coquetterie banale par laquelle le commun des femmes se dépense.'²⁸ Ook schreef De Limagne dat ze vaak wegdroomde bij het idee van oneindigheid: 'Que de fois mes yeux, le soir, ne se sont-ils pas mouillés de

larmes à la vue d'un lac dont mes regards cherchaient à sonder l'étendue sous les vaporeuses clartés d'un ciel d'automne !'²⁹ De Limagne keurde aardse en menselijke zaken af en wilde zich richten op de hemel, op het oneindige.

De tegenstelling tussen de vurigheid en rust in haar ziel komt nogmaals tot uitdrukking in een mysterieuze aparte alinea uit het zelfportret, waarin ze schrijft de heilige Theresia begrepen te hebben in haar klooster en Sappho op haar rots.³⁰ Met 'St. Thérèse' verwees ze waarschijnlijk naar de heilige Theresia van Ávila (1515-1582), die belangrijke hervormingen teweegbracht in de orde van de Karmel en de kloosterregel focuste op een leven van gebed, armoede, stilte en afzondering van de wereld. De tweede figuur die De Limagne hier noemt, is de oud-griekse dichteres Sappho. In de negentiende eeuw was de meest bekende mythe over Sappho een verhaal over haar liefde voor een jongeman, Phaon.³¹ Toen deze een geheime coup voorbereidde tegen de tyran Pittacus werd Sappho door een potentiële verraadster voor de keuze gesteld ofwel haar liefde voor Phaon op te geven, ofwel hem te laten vermoorden. Om Phaons leven te redden besloot Sappho haar liefde voor hem op te geven. In deze acte van zelfopoffering voor de liefde en voor de natie, wierp ze zich van een rots in zee.³² De legende van Sappho heeft door de eeuwen heen verschillende betekenissen gedragen.

De interpretatie van Gounod in zijn succesvolle opera in 1851 is wellicht inzichtelijk voor De Limagne's lezing ervan. Sappho werd hierin gepresenteerd als 'dutiful and courageous, a patriot and revolutionary: qualities honored in French women of the nineteenth century'.³³ De Limagne was

“WE VRAGEN ONS PAS AF WIE WE ZIJN WANNEER EEN ANDER ONS ERNAAR VRAAGT.”

nadrukkelijk niet revolutionair, maar wel vaderlandslievend.³⁴ De beste manier om de verwijzing naar Sappho te interpreteren is waarschijnlijk door haar contrast en overeenkomst met de heilige Theresia. Sappho staat voor een gepassioneerd en ostentatief offer, terwijl Theresia hier juist een offer in teruggetrokken stilte en soberheid symboliseert. De Limagne kon zich met beide symbolen van ‘vrouwelijke’ zelfopoffering identificeren. In het oog van de rest van haar zelfportret, waar steeds de dubbelheid van haar karakter werd benadrukt, kunnen we deze vergelijking ook het best begrijpen als een tegenstelling die ze in zich houdt. De Limagne verlangde naar een manier om zich op te offeren voor de natie, zoals blijkt uit haar ontmoeting met een officier tijdens de Parijse commune,³⁵ en zag zoals gezegd het lesgeven als een heilige opdracht. Wellicht was ook haar verlangen een functie te hebben in de wereld reden voor De Limagne om zich niet terug te trekken, maar anderen te helpen in armenzorg en onderwijs. Het ostentatieve karakter van Sappho’s zelfopoffering is te vergelijken met het feit dat De Limagne zelf voldoening haalde uit het lesgeven. Die voldoening was voor haar echter tegelijk een teken van ijdelheid; het lesgeven uit liefde voor zichzelf in plaats van voor God. De heilige Theresia weerspiegelt De Limagne’s wens om zich zonder enige ijdelheid en genot te geven voor de liefde voor God.

DE ROL VAN HET SCHRIJVEN: ZELFCORRECTIE EN ZELFVORMING

De problematische verhouding tussen zelfovergave en zelfliefde die nu meerdere keren genoemd is komt ook tot uitdrukking in De Limagne’s schrijven over het schrijven zelf. Uit bepaalde aantekeningen blijkt dat ze haar dagboek teruglas en vervolgens haar eerdere en huidige gedachten en handelingen corrigeerde en controleerde.³⁶ Vaak wilde ze echter stoppen met ‘ces recherches inquiètes’; haar pogingen zichzelf te beoordelen en te vormen tot een bepaald ideaal.³⁷ In al deze ondernemingen lag in haar ogen zelfliefde op de loer. Ook hier is wederom de spanning zichtbaar tussen enerzijds het overgeven aan God en het corrigeren van haar verlangens daartoe, en anderzijds de zelfliefde die verborgen zou kunnen zijn in deze zelfcorrecties. Waarom bleef ze dan toch schrijven? En wat betekende dit schrijven voor haar verhouding tot zichzelf en God?

Philippe Lejeune, die vanaf de jaren tachtig belangrijke werken publiceerde over de geschiedenis van persoonlijke geschriften, schreef in *Le Moi des Demoiselles*, dat dagboeken van jonge bourgeoisie vrouwen in de negentiende eeuw onderdeel waren van een opvoedkundige techniek die steeds meer jonge meisjes ertoe aanzette te schrijven. Op scholen en door ouders werd het meisjes aangeraden een dagboek bij te houden zodat zij konden reflecteren op hun gedrag en gedachten, met als

doel deugdzaamheid en gehoorzaamheid te cultiveren. Veel van deze dagboeken werden door een volwassene nagelezen op zowel inhoud als vorm. Hoewel er geen aanwijzingen zijn om te denken dat het gepubliceerde dagboek van De Limagne tijdens haar leven werd nagelezen, is het goed mogelijk dat zij een als kind aangeleerde gewoonte reproduceerde zonder dat controle van een ouder nog nodig was. Het is niet te achterhalen in hoeverre de uitgever geknipt heeft in De Limagne's dagboek, maar de vorm van de gepubliceerde passages past in elk geval in een idee van controle op gedachten: haar aantekeningen zijn vaak kort en draaien slechts om een bepaalde zelfreflectie of aanmoediging tot deugdzaamheid in een gebed. In haar dagboek is duidelijk de neiging te vinden om zichzelf op schrift bij te houden.³⁸

Het is begrijpelijk dat deze neiging voor haar in conflict kwam met haar verbod op zelfliefde: wie besluit te schrijven, aan en voor zichzelf, besluit tijd te nemen die daardoor niet aan anderen besteed wordt. Het zo opgebouwde dagboek was voor vrouwen en meisjes als een 'verborgen schat', schrijft historica Valerie Raoul.³⁹ Het schrijven gaf een jonge vrouw 'the feeling she had a private space (...); a private space where no one else intruded unless she invited them in.'⁴⁰ Historica Susan Foley beargumenteert zelfs dat het schrijven over ons 'zelf' een manier is om een zelf tot stand te

brengen, ook al is dat een onderdanig 'zelf'.⁴¹ Op basis van een analyse van de brieven van een jonge negentiende-eeuwse vrouw, Genevieve Laurent-Pichat (1856-1912), aan haar vader, concludeert ze dat correspondentie een versterking vormde van de gender-gerelateerde normen van de tijd door de strenge regels voor uitdrukking van emoties in brieven. Tegelijk was deze 'zelf'-vormend door de mogelijkheid om binnen die regels affectieve relaties te versterken en emoties uit te drukken.⁴² Er vond in het schrijven een strijd plaats tussen enerzijds de normen van zelf-vergetelheid

waaraan een brief en vrouw moesten voldoen, en anderzijds de zoektocht naar- en vorming van een zelf.⁴³ 'Indeed, Genevieve's self-inscription in her letters illuminates the paradoxical ideal

presented to young women for their imitation in mid-nineteenth century society, that of becoming a 'self' who did not 'say I' and whose fulfilment lay in self-denial.'⁴⁴

ZELFONTKENNING EN ONONTKOOMBARE SUBJECTIVITEIT

In haar analyse is Foley, hoewel ze dit niet expliciteert, schatplichtig aan een Foucaultiaans begrip van machtsrelaties en de onlosmakelijke verbinding van macht en vrijheid. Voor Foucault is macht de naam voor 'an indefinite complex of relations of domination and control, positive as well as negative, that connects

**“ WIE BESLUIT TE
SCHRIJVEN, AAN EN VOOR
ZICHZELF, BESLUIT TIJD
TE NEMEN DIE DAARDOOR
NIET AAN ANDEREN
BESTEED WORDT. ”**

every facet of society'.⁴⁵ Deze positieve en negatieve relaties van controle hebben betrekking op het handelen van anderen op een manier die niet dwingend is (dwang is voor Foucault geen machtsrelatie), maar 'leidend' - macht leidt ons handelen. Een mogelijksvoorwaarde voor dit begrip van macht, is de vrijheid van de persoon op wie deze wordt uitgeoefend: 'Power is exercised only over free subjects, and only insofar as they are free'.⁴⁶

Om het handelen van een subject zonder dwang, te *kunnen* leiden, veronderstellen machtsrelaties een subject dat zelf handelt binnen de door de machtsrelaties als mogelijk voorgestelde handelingen. Machtsrelaties veronderstellen "The other" (the one over whom power is exercised) [to] be thoroughly recognized and maintained to the very end as a person who acts; and that, faced with a relationship of power, a whole field of responses, reactions, results, and possible inventions may open up'.⁴⁷ Er is geen machtsrelatie zonder mogelijkheid tot handelen aan beide kanten van deze relatie; vrijheid is een onlosmakelijk onderdeel, en niet de absolute tegenpool, van macht. We moeten het machtsbegrip van Foucault zien als het samenspel van een veelheid aan relaties die zelf hun eigen organisatie constitueren.⁴⁸ Iedere verandering in dit web van relaties kan het kader waarbinnen het individu kan handelen veranderen. Met andere woorden: de vrijheid die wordt verondersteld in een machtsrelatie maakt dat iedere nieuwe handeling tegelijk inherent is aan het systeem van macht én transformatief kan zijn voor ditzelfde systeem.

Het is vanuit dit productieve element van machtsrelaties dat we Foleys toepassing van 'self-fashioning' moeten

begrijpen. Ze leent deze term van Stephen Greenblatt die op zijn beurt beïnvloed was door Foucault en beargumenteert dat de vrijheid om onszelf vorm te geven niet ligt in een radicale zelf-creatie, maar in een vorming tussen alle andere krachten die ons mede bepalen. Het schrijven kan, zoals wordt besproken in Foucault's lezing 'L'écriture de soi', een manier zijn om tot deze 'self-fashioning' te komen: 'Le scripteur constitue sa propre identité à travers cette recollection de choses dites'.⁴⁹

Het idee van de vorming van een 'self' who did not 'say I'⁵⁰ is op De Limagne ook goed toe te passen. In dit geval echter, en misschien wel in tegenstelling tot Laurent-Pichat, is het belangrijk te erkennen dat het zelf dat hier gevormd zou zijn ontstond tegen de bedoeling van De Limagne in. Een belangrijk verschil tussen Laurent-Pichat en De Limagne ligt in het zelf-reflectieve karakter van de aantekeningen van De Limagne.⁵¹ Eerder zagen we dat De Limagne niet alleen probeerde zichzelf te controleren en te vormen tot een ideaal van zelfvergetelheid, maar deze oefening tegelijk afwees omdat ze hierdoor juist een te grote plek gaf aan haar 'zelf', ten koste van God. Het is deze dubbele beweging van zelfcontrole en de reflectie hierop die het haar onmogelijk maakte het idee te hebben dat ze voldeed aan haar ideaal. Het stellen van de eis al haar verlangens op te geven, toonde zich als een paradox omdat ze er bewust van was dat ze hiermee een verlangen uitsprak aan die eis te voldoen - het was haar verlangen al haar verlangens op te geven. Op dit punt wordt het machtsbegrip van Foucault relevant in de analyse van De Limagne's zelfbeeld. Foucault toont ons - wanneer we zijn uitleg van vrijheid

als mogelijkheden voorwaarde van machtsrelaties omkeren - dat we binnen machtsrelaties niet kunnen ontkomen aan onze vrijheid. De Limagne verwarde iets wat een algemeen menselijk probleem is, namelijk dat ook een relatie van volledige overgave (behalve in een situatie van dwang) zo geconstitueerd is dat het nog steeds jouw overgave moet zijn, met een verondersteld eigen falen; het idee dat haar specifieke persoonlijkheid niet in staat was zich helemaal te onderwerpen. In plaats van haar persoonlijke onkunde of ijdelheid, stond haar algemeen menselijke vrijheid in machtsrelaties haar in de weg - ze kon er niet aan ontkomen dat ze nooit samenviel met de wil van de ander. De Limagne portretteerde zichzelf als iemand die er niet in slaagde zich volledig over te geven, en haar medicijn hiervoor was reflectie. Precies die reflectie bevestigde haar vrijheid en maakte volledige onderwerping onmogelijk.

DE HISTORICUS EN HET 'LEVENDE' SUBJECT

De bovenstaande conclusie is voor een historisch artikel misschien wat onvoldoende. Men zou kunnen zeggen dat hiermee weinig meer is aangetoond dan het feit dat De Limagne een subject was en daar, 'natuurlijk', niet aan kon ontkomen. Aan de hand van de gedetailleerde analyse van haar aantekeningen en de contextualisering daarvan, hoop ik echter te hebben getoond dat een dergelijke conclusie niet slechts gaat om subjectiviteit, maar om de persoonlijkheid van subjectiviteit en de complexiteit van de verhouding tussen subjectiviteit en omgeving als een noodzakelijk maar te vaak onderschat onderdeel van geschiedsschrijving.

In Giving an account of oneself

analyseert Judith Butler wat er gebeurt wanneer we vertellen wie we zijn. Ze beargumenteert dat onze pogingen te onderzoeken wie we zijn niet voortkomen uit een intrinsieke behoefte onszelf te begrijpen, maar altijd opkomen in relatie tot een 'ander'. Niet de reflexieve vraag 'Who am I?', of de eveneens reflexieve Foucaultiaanse vraag: 'What can I be?' maar de relationele vraag 'Who are you?' is primair.⁵² We vragen ons pas af wie we zijn wanneer een ander ons ernaar vraagt en wij die person in ons antwoord aanspreken: 'No account takes place outside the structure of address, even if the addressee remains implicit and unnamed, anonymous and unspecified.'⁵³ Dit betekent dat we, iedere keer dat we een verhaal over onszelf proberen te vertellen, moeten voldoen aan normen van begrijpbaarheid die niet uitsluitend van ons zijn. Door een verhaal van onszelf te vertellen binnen deze relationele structuur maken we onszelf herkenbaar en begrijpbaar, maar daarmee vervangbaar door het beeld dat we geschetst hebben: 'I will, to some degree, have to make myself substitutable in order to make myself recognizable. The narrative authority of the 'I' must give way to the perspective and temporality of a set of norms that contest the singularity of my story.'⁵⁴ Een volledig begrijpbaar 'ik', doet geen recht aan de veranderlijkheid, ontoegankelijkheid en incoherentie van subjectiviteit. Het wordt vervangbaar door een statische vertelling, en houdt op een veranderlijk, en in die zin levend, 'ik' te zijn.

Toch, schrijft Butler, zouden we niet moeten stoppen elkaar te vragen naar wie we zijn. Dit is immers de enige weg voor ons om erkenning van anderen te ontvangen en om anderen te erkennen. Butler schrijft dat we de vraag 'Wie ben

je?’ altijd moeten blijven stellen, maar er nooit een definitief antwoord op mogen verwachten. Het doel is niet om hiermee geheel incoherente ‘zelven’ te cultiveren, maar om aan te tonen dat incoherentie onderdeel uitmaakt van de manier waarop we, altijd in relatie tot anderen, zijn: ‘Implicated, beholden, derived, sustained by a social world that is beyond us and before us.’⁵⁵ Niemand heeft een volledige toegang tot zichzelf, en we zouden van niemand moeten eisen dit wel te hebben.⁵⁶

CONCLUSIE

Toen De Limagne zich in haar dagboek afvroeg wie ze was, deed ook zij dit niet primair uit een individuele behoefte zichzelf te leren kennen, maar als antwoord op de vraag van de samenleving, gepersonifieerd door God. Haar werd de eis gesteld een definitief antwoord te geven: ze moest, en wilde, zichzelf beschrijven als zelfloos. In haar herhaalde pogingen door middel van reflectie en zelfcontrole te voldoen aan deze geïnternaliseerde moraliteit, zien we dat De Limagne hier niet mee samenviel of mee samen kon vallen. In het gedane onderzoek naar de manier waarop De Limagne zichzelf zag, is het alsof ik haar anderhalve eeuw later opnieuw deze vraag heb gesteld. Haar antwoord is ditmaal aan mij geadresseerd en moet voldoen aan normen van begrijpbaarheid die op mijn hedendaagse vraag van toepassing zijn. Ik heb De Limagne onderzocht in de taal waarin ik spreek, met behulp van relatief recente geschiedschrijving, en aan de hand van een eind twintigste-eeuwse theorie van macht en subjectiviteit, die zij, vanzelfsprekend, nooit zou hebben gebruikt. Om werkelijk recht te doen aan de subjectiviteit van De Limagne,

om haar te onderzoeken als een levend wezen, is het van belang dit keer geen definitief antwoord te verwachten, maar te benadrukken hoe het verhaal dat ik De Limagne hier heb laten vertellen bepaald is door het feit dat ik het haar heb laten vertellen. Dit betekent echter niet dat het verhaal afgedaan kan worden. Zoals we niet moeten stoppen aan anderen te vragen wie ze zijn, moeten we in historisch onderzoek ook niet stoppen met het schrijven van verhalen. Deze verhalen moeten verteld worden, maar niet definitief zijn:

(...) visions change, once a story is told; ways of seeing are altered. The point of a story is to present itself momentarily as complete, so that it can be said: it does for now, it will do; it is an account that will last a while. Its point is briefly to make an audience connive in the telling, so that they might say: yes, that's how it was; or, that's how it could have been. ⁵⁷

We vragen De Limagne niet zich te legitimeren of te identificeren, maar slechts zich voor te stellen. De voorstelling die ze gaf van zichzelf en die ik hier verteld heb geldt als een eerste ontmoeting, een mogelijkheid tot erkenning. ■

Marie van Haaster (1997) heeft Geschiedenis en Wijsbegeerte gestudeerd aan de UvA. Momenteel volgt ze een onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Ze is geïnteresseerd in de geschiedenis van emoties, identiteit en religie. Deze scriptie is begeleid door dr. Natalie Scholz.

Noten:

1. Sazerac de Limagne, *Journal, pensées et correspondance, précédées d'une notice biographique* (Paris 1874). Om naar het dagboek te verwijzen in dit artikel gebruik ik de volgende afkortingen: bij dagboek aantekeningen: JSdL datum, paginanummer.; bij losse aantekeningen: JSdL paginanummer.; bij brieven Brieven: JSdL datum, geadresseerde, paginanummer.
2. Het dagboek bestaat uit gedateerde aantekeningen uit de laatste vier jaar van haar leven, enkele correspondentie uit die periode, en ongedateerde algemene reflecties. Opvallend is ook dat zij in haar aantekeningen commentaar leverde op ingrijpende politieke ontwikkelingen om haar heen; wonend in de buurt van het pantheon en de Jardin du Luxembourg, maakte ze onder andere de strijd rond de Parijse commune van dichtbij mee.
3. JSdL 28/09/70, 112: 'Oh, laat mij opgaan in verlangen, laat mij van u houden, laat mij meer en meer van u houden!' zie ook: Id., 13/11/68, 51.
4. Id., 23/09/68, 39: 'Bevrijdt mij van het verlangen geliefd te worden, van de angst belasterd te worden!' Zie ook: Id., 220.
5. Id., 25/01/71, 124: 'Verouder mijn ziel, vernietig, ruineer mijn zelfliefde totdat deze alleen nog maar u ziet, hoort, verlangt en liefheeft.'
6. Id., 163. Cholvy en Hilaire, *Histoire religieuse de la France contemporaine*, 153; A. May, 'The Falloux Law, the Catholic Press, and the Bishops: Crisis of Authority in the French Church', *French Historical Studies* 8:1 (1973) 77-94, aldaar 79.
7. Id., 165-167.
8. Id., 10/04/68, 17: 'Oui, mon divin Crucifié, le disciple n'est pas plus grand que le maître; à votre suite je veux accepter toutes les souffrances, vous avez connu l'ennui, l'abandon, je les accepte à mon tour et m'appuie sur votre couronne d'épines pour m'aider à les porter.' ('Ja, mijn heilige gekruisigde, de discipel is niet groter dan de meester; u volgend wil ik alle leed accepteren, u heeft moeilijkheden gekend, het in de steek gelaten worden, ik accepteer deze op mijn beurt en steun op uw doornenkroon om me te helpen ze te dragen').
9. Cholvy en Hilaire, *Histoire religieuse de la France contemporaine*, 186: 'een feestelijke en demonstratieve religie.'
10. Id., 196. Een voorbeeld is het patroonfeest, een feest ter ere van de beschermheilige van een parochie, waar vanuit de kerk altijd veel kritiek op was geweest; het zou een excuus zijn om te feesten. In de loop van de 19de eeuw werd het steeds moeilijker om de jeugd tegen te houden dit feest te vieren, en uiteindelijk werd het op steeds meer plekken toegestaan (Cholvy en Hilaire, *Histoire religieuse de la France contemporaine*, 164).
11. JSdL 24/02/68, 9: 'Kracht, waardigheid en soberheid.'; Id., 8/08/68, 31: 'il est vrai qu'aucune fête ne me tente, oh! non, aucune....' ('Het is waar dat ik in geen enkel feest zin heb, oh! Nee, geen een.').
12. I. Bricard, *Saintes ou pouliches: l'éducation des jeunes filles au XIXe siècle* (Paris 1985), 168; JSdL, 288, A un religieux, 12/11/72.; Id., 279, A un jeune homme, 30/09/72.
13. Harrison, *Romantic Catholics*, 3.
14. JSdL 16/04/70, 107: 'Je 21ste is niet een moment om de moed op te geven, maar het moment om zich met grote toewijding te wijden aan een nobele zaak.'; Id., 03/01/70, 90: 'Ik leer mezelf te vergeten om me te identificeren met het lijden van die arme wezens.'
15. Id., mei 1869, 68.
16. C. Ford, 'Religion and popular culture in modern Europe' *The Journal of Modern History* 65:1 (1993) 152-175, aldaar 172.; S. A. Curtis, 'Charitable ladies: Gender, class and religion in mid nineteenth-century Paris.' *Past & present* 177 (2002) 121-156, aldaar 124, 154.

17. JSdL, 288, A un religieux, 12/11/72.; Id., 279, A un jeune homme, 30/09/72.; Id., 209-211: 'les gros livres nous sont défendus à nous, pauvres femmes; à tort ou à raison, les français sont à peu près tous impitoyables sur ce point. Parmi les livres qui nous sont plus spécialement interdits, figurent parfois ceux qui pourraient nous être les plus utiles. Je n'ai donc garde de les ouvrir.' ('dikke boeken zijn aan ons arme vrouwen verboden; terecht of onterecht zijn de fransen op dit punt haast allemaal meedogenloos. Onder de boeken die ons in het bijzonder verboden zijn, bevinden zich soms boeken die ons het meest nuttig zouden kunnen zijn. Ik aarzel daarom niet ze open te slaan.'). Id., 27/03/68, 15.; Id., 213.
18. Id., 6/11/68, 49.
19. Id., 191.
20. Id., 1/10/68, 40.; Id., 29/01/70, 93.; ook in relatie tot Jezus Christus: Id., 29/03/72, 158.
21. Id., 4/10/68, 40.; Zie ook: Id., 175.
22. Id., 12/10/68, 41: 'de dingen van deze wereld.'
23. Id., 29/11/68, 54-55: 'Mijn God, vergis ik me niet? Verlang ik er oprecht naar om nooit te genieten van de charmes van de aarde?'
24. Id., 179: 'Wie ik ben, weet ik dat zelf wel? Toch ga ik proberen het te zeggen, en deze onderneming waarin ik oprecht zal zijn, zal het me misschien uitleggen.'
25. De vergelijking van haar ziel met vurigheid komt in haar dagboek vaker voor (JSdL 212). Ook andere, soortgelijke, vergelijkingen zijn te vinden, bijvoorbeeld met de zee (Id., 216-219). Ook lezen we het idee dat haar ziel wisselt tussen het zijn als een engel of als een beest (Id., 220).
26. Id., 14/07/72, 175; Id., 9/05/72, 163.; Id., mai 69, 68.
27. Id., 4/08/68, 30: Zie ook: Id., 19/05/68, 21.
28. Id., 180: 'de banale ijdelheid waar het gros van de vrouwen zich mee bezighoudt.'
29. Ibid: 'Hoe vaak raakten mijn ogen, s' avonds, niet nat van tranen bij het zicht van een meer waarvan mijn blik probeerde de grootte te bezien onder de mistige helderheid van een herfsthemel!'
30. Ibid.,: 'J'ai compris sté Thérèse dans son cloître et Sapho sur son rocher.'
31. S. Dorf, 'Seeing Sappho in Paris: Operatic and Choreographic Adaptations of Sapphic Lives and Myths' *Music in Art* 34:1/2 (2009) 291-310, aldaar 292.
32. C. Furst, 'Sappho and Phaon' *The Classical Weekly* 1:15 (1908) 114-116, aldaar 114.
33. Dorf, 'Seeing Sappho in Paris', 292.
34. JSdL, 29/01/71, 125.
35. Id., 25/05/71, 142.
36. Id., 30/07/68, 28-29; Id., 31/07/68, 29.
37. Id., 1/08/68, 29-30: 'Minder dan ooit wil ik aan mezelf denken, waar is het goed voor? Ik leg mijn redding in Gods hand en heb genoeg van de bezorgde zoektochten waarin zich misschien wel zelfliefde verbergt, die onvermoeibare en zo vaardige vijand.'; Id., 175.
38. P. Lejeune, *Le moi des demoiselles*, 17, 34; F. Simonet-Tenant, 'L'écriture féminine au XIXe siècle en France: modèles et influences.' *Ipotesi* 13:2 (2009) 21-30, aldaar 22; R. Rogers, *Les bourgeoises au pensionnat: l'éducation féminine au XIXe siècle* (Rennes, 2007), 252; Rogers, 'Schools, discipline and community', 540.
39. V. Raoul, 'Women's Diaries as Life-Savings: Who Decides Whose Life Is Saved? The Journals Of Eugénie De Guérin And Elisabeth Leseur', *Biography* 24:1 (2001) 140-151, aldaar 142.
40. Met betrekking tot Eugénie de Guérin: Rogers, 'Schools, discipline and community', 542.
41. Deze vraag wordt ook gesteld door Rogers: *Les bourgeoises*

au pensionnat, 252.

42. S. Foley, 'Becoming a Woman: self-fashioning and emotion in a nineteenth-century family correspondence' *Women's History Review* 24:2 (2015) 215-233.

43. Id., 228.

44. Ibid.

45. T.R. Flynn, *Sartre, Foucault and Historical Reason. Volume two: A Poststructuralist Mapping of History* (Chicago 2005) 44. In: L. Bastiaanse, *A critical reading of Judith Butler's interpretation of the Question of the Body in Foucault's Discipline and Punish* (Masterscriptie Wijsbegeerte, UvA, Amsterdam 2017) 42.

46. Ibid, 790.

47. Ibid., 789, 790.

48. B. Hofmeyr, 'The Power Not to Be (What We Are): The Politics and Ethics of Self-creation in Foucault' *Journal of Moral Philosophy* 3:2, (2006) 215-230, aldaar 219.

49. Ibid., 217.; S. Greenblatt, *Renaissance self-fashioning: from More to Shakespeare*. University of Chicago Press, 2012.; M. Foucault, 'L'écriture de soi', in: *Corps écrit*, 5 (1983) 3-23, aldaar 9: "de schrijver constitueert zijn eigen identiteit door deze recollectie van gezegde dingen."

50. Foley 'Becoming a Woman', 228.

51. Dit verschil kan voor een groot deel verklaard kan worden door het feit dat we van Laurent-Pichat slechts brieven en geen dagboekantekeningen lezen.

52. J. Butler, 'Giving an account of oneself' *Diacritics* 31.4 (2001): 22-40, aldaar 24.

53. Ibid., 26.

54. Ibid.

55. J. Butler, *Giving an account of oneself* (Oxford 2005), 64.

56. Ibid., 20, 43.

57. C. Steedman, *Landscape for a good woman: A story of two lives* (London 1986), 22.

MOEDERS VAN HET VADERLAND

Nationalisme, gender en jodendom in het leven van Sara Levi

Nathan tussen 1848 - 1871.

Emma Post

'L'Laat de vrouw de vonk zijn die het heilige vuur van onafhankelijkheid ontsteekt en Italië zal gered worden'.¹ Deze krachtige woorden werden in 1866 opgetekend door Sara Levi Nathan, een joodse voorvechtster voor de Italiaanse eenwording. Ondanks haar grote rol in dit proces is zij nauwelijks bekend. Dat is onterecht, want haar leven werpt nieuw licht op de geschiedenis van de Italiaanse eenwording. Wat betekenen vrouwen zoals zij voor de manier waarop wij het ontstaan van de Italiaanse staat interpreteren?

Die vraag is belangrijk, want het proces van de Italiaanse eenwording is een populair onderwerp onder Italiaanse

historici en speelt een grote rol in het huidige debat rondom de Italiaanse identiteit.² De eenwording vond plaats van grofweg 1820 tot 1870 en wordt in het Italiaans *Risorgimento* genoemd: herrijzenis of wederopstanding, verwijzend naar de glorie van het Romeinse Rijk. Juist omdat het zo'n invloed heeft op het idee van wat Italië is of zou moeten zijn, wordt deze geschiedenis steeds herzien en herschreven. Nieuwe spelers worden geïntroduceerd, helden van hun voetstuk gestoten en mythes ontkracht.³ Wat minder vaak wordt onderzocht, is dat joden en vrouwen een actieve rol speelden in deze strijd.⁴

Historici die wel onderzoek hebben gedaan naar de bijzondere rol van vrouwen en/of joden, hebben aangetoond dat het discours van het Italiaanse nationalisme sterk beïnvloed werd door religieuze en gendergekleurde

Montecantini, private collection.

Silvestro Lega, *La madre* (c.1884). Montecantini, private collection.

taal.⁵ Deze twee aspecten werden echter vaak afzonderlijk van elkaar bestudeerd, waardoor historici de unieke rol van joodse vrouwen over het hoofd zagen. De Risorgimento was namelijk niet alleen een periode van nationalisme, maar ook van feminisme en joodse emancipatie. Het leven van joodse vrouwen veranderde hierdoor zo ingrijpend dat de bestudering van hun levens ons begrip van de Italiaanse eenwording kan verrijken en wellicht zelfs kan doen herzien.

Omdat er in deze tijd zoveel samenkwam, is een intersectionele benadering essentieel. Dit artikel poogt het belang daarvan aan te tonen door het behandelen van één casus, namelijk het leven van Sara Levi Nathan. Zij was vrouw, joods én nationalist. Binnen en buiten Italië wist zij aanzienlijke invloed te vergaren door haar nauwe samenwerking met de politieke activist Giuseppe Mazzini. Als schijnbare buitenstaander eiggende zij zich het bestaande narratief

toe en kon daardoor een belangrijke rol spelen in de Italiaanse geschiedenis; een rol die door historici over het hoofd is gezien. Door het leven van Sara Levi Nathan te bestuderen, wordt duidelijk dat zij haar Italiaans-joodse identiteit kon combineren omdat zij een vrouw was.

Daardoor brengt dit artikel inzichten over de Risorgimento, joodse emancipatie en gendergeschiedenis samen in één casus. Deze casus is niet gekozen om meer kennis over Nathan

moeders – echter nauw betrokken bij de religieuze en nationalistische opvoeding. Zo verkregen ze een eigen, moederlijke taak. Het was aan joodse vrouwen om in de privésfeer de joodse tradities over te dragen aan hun kinderen. Daarnaast werd de huiselijke sfeer door nationalistinnen gezien als de plek waar Italiaanse burgers werden gevormd. De taak van vrouwen was dus om Italiaanse burgers ter wereld te brengen en op te voeden tot nationalistische strijders, het zogenaamd

“DE RISORGIMENTO WAS NIET ALLEEN EEN PERIODE VAN NATIONALISME, MAAR OOK VAN FEMINISME EN JOODSE EMANCIPATIE.”

te verzamelen, maar om zogenaamd *disruptive evidence* te bieden; haar verhaal kan denkfouten in het historische narratief aanwijzen en het nut van een andere methode onderschrijven.⁶ Deze casus biedt een nieuwe lens om de Risorgimento te bestuderen en kan daarmee de aanzet vormen tot een nieuwe methode. Door de destijds heersende ideeën over religie en gender bloot te leggen, wordt duidelijk hoe een Italiaans-joodse identiteit werd geconstrueerd.

Omdat Italiaans burgerschap een kwestie van zowel de publieke als huiselijke sfeer was, neemt dit artikel afscheid van het strikte onderscheid tussen publiek en privé, met een centrale rol voor moederschap. Binnen het jodendom en Italiaanse nationalisme hadden vrouwen weinig autoriteit. Omdat de privésfeer toentertijd werd gezien als het domein van moeders, waren vrouwen – als

‘nationalistisch moederschap’.⁷ Door deze moederlijke waarden naar de publieke ruimte te brengen, konden moeders een rol bekleden die tot dan toe ondenkbaar was voor vrouwen.

In dit artikel komt naast nationalistisch moederschap een tweede aspect van Italiaans burgerschap aan bod, namelijk religieus nationalisme. Om mensen te overtuigen offers te brengen voor het vaderland werd gebruik gemaakt van *civil religion*.⁸ Dit is een religieuze manier om politieke waarden over te dragen. In tegenstelling tot een politieke ideologie wordt dit gerepresenteerd in mythes, symbolen en rituelen. In het geval van religieus nationalisme aanbidden de aanhangers van deze civil religion de natie en haar helden in monumenten, feestdagen en volksliederen. Door het jodendom in overeenstemming te brengen met deze civil religion konden

HET/////////
UTRECHTS
ARCHIEF//
/////////
/////////

UTRECHTERS VERTELLEN OVER DE NOODLOTTIGE
GEBEURTENISSEN VAN 1672 - 1673

NÚ TE ZIEN IN DE **EXPO** VAN HET UTRECHTS ARCHIEF

joden zich mengen in de nationalistische strijd zonder hun geloof op te geven.

De eerste historicus die de joodse cultuur analyseerde door de lens van nationalisme en Italiaans burgerschap was Carlotta Ferrara degli Uberti. Zij onderzocht hoe joden hun identiteit herformuleerden na het openen van de getto's. Voorafgaand aan de eenwording werden joden gedwongen in getto's te wonen, waar ze geen burgerrechten hadden en hun geloof niet mochten belijden.

Uberti stelde dat Italiaanse joden na de emancipatie het nationalistische narratief

gebruikten om te herdefiniëren wat het betekende om joods te zijn. Daar waar voorheen werd aangenomen dat joden hun

religie na het openen van de getto's enkel in de huiselijke sfeer beleefden, toonde zij aan dat de publieke beleving van het jodendom veranderde, maar niet verdween. Dat was mogelijk door de interactie tussen het privé- en publieke domein. In plaats van hun joodsheid exclusief in de privésfeer te beleven, konden Italiaanse joden in het openbaar jood én nationalist zijn.

Aan de hand van de levensloop van Nathan zal dit artikel eerst de religieuze aspecten van Italiaans nationalisme introduceren, om vervolgens de overeenkomsten tussen nationaal Italiaans moederschap en joods moederschap te behandelen. De centrale rol van religie en gender in Italiaans nationalisme maakt dat de bestudering van joodse vrouwen

tot interessante inzichten leidt over de Italiaanse eenwording. Het voorbeeld van Nathan toont aan dat jodendom en Italiaans nationalisme gecombineerd konden worden door het beeld dat bestond van moederschap. Dankzij haar interpretatie van nationalistisch moederschap en modern jodendom kon zij immers aanspraak maken op Italiaans burgerschap en tot de publieke sfeer toetreden zonder de heersende vooroordelen over joden en vrouwen te

ondermijnen. Dit artikel eindigt met een conclusie over het belang van een intersectionele benadering, die gender, religie en nationale identiteit als verweven ziet, met moederschap als verbindende factor.⁹

“NATHAN WILDE LATEN ZIEN DAT HET JODENDOM VEEL KON BIJDRAGEN AAN DE ITALIAANSE SAMENLEVING.”

VAN RELIGIEUZE ONDERDRUKKING NAAR POLITIEKE VERVOLGING

De levensloop van Sara Levi Nathan werd in hoge mate bepaald door haar joodse opvoeding en nationalistische idealen. Ze groeide op in een getto en na haar huwelijk werd ze een bewonderaar van Giuseppe Mazzini, één van de hoofdrolspelers van de Risorgimento. Toen ze actief werd in de Risorgimento combineerde ze haar nationalistische opvattingen met haar joodse overtuigingen. Ze werd daarbij het middelpunt van een groep joodse nationalisten die nationalisme in religieuze termen opvatte. Zodoende bracht ze haar religie – tot dan toe gezien als behorend tot de privésfeer – in het nationalistische publieke domein, zonder

Een straat vernoemd naar Sara Levi Nathan.

de veronderstelde verschillen daartussen te bekritisieren.

Sara Levi Nathan is in 1819 te Pesaro geboren als Sara Levi, waar de verarmde joodse gemeenschap leed onder zware restricties.¹⁰ Na het verlies van Napoleon werden de joden weer gedwongen in getto's te wonen, wat veel van hen motiveerde zich aan te sluiten bij de revoluties. De Risorgimento was al goed op gang toen de moeder van Nathan overleed en haar vader haar naar familie in Livorno stuurde, waarschijnlijk om te voorkomen dat ze het contact met haar joodse achtergrond zou verliezen. De machtige Medicifamilie had namelijk in de zestiende eeuw toestemming gegeven aan joden om zich in Livorno te vestigen, met een openlijk belijdende Sefardische gemeenschap als gevolg.¹¹ Een belangrijk onderdeel van deze gemeenschap werd gevormd door de Rosselli's, een rijke joodse familie die een grote rol speelde in de Risorgimento, mede door financiële en militaire ondersteuning te geven aan revolutionairen zoals Giuseppe Mazzini

en Giuseppe Garibaldi. De Rosselli's waren familie van Nathans moeder, en zij hoopten op een politieke en religieuze bevrijding.

De Rosselli's beheerden een succesvolle bankiersonderneming met contacten in Londen en Duitsland.¹² Zo kwamen zij in contact met de Duits-joodse Meyer Moses Nathan, die in 1836 met de zestienjarige Sara Levi trouwde. Hij was twintig jaar ouder dan zijn jonge bruid, wat het aannemelijk maakt dat het hier om een gearrangeerd huwelijk ging. Kennelijk wilde haar familie graag dat ze met een joodse man trouwde. Ze verhuisden naar Londen, waar Meyer werkzaam was als effectenhandelaar en zij voor hun twaalf kinderen zorgde.¹³ Daarnaast leidde Nathan een actief sociaal leven, mede door het organiseren van salons waar ze met Italiaanse emigranten en Britse enthousiastelingen discussieerde over de eenwording van Italië.¹⁴ Ze ging vooral om met joden, met wie ze besprak wat het Jodendom kon betekenen voor de nationale strijd. Net als vele joodse

intellectuelen worstelden zij met de verschillende opvattingen over hoe modern Jodendom eruit diende te zien.¹⁵ Om de acceptatie van de medeburgers te verdienen zonder hun religie op te geven, poogden ze aan te tonen dat het jodendom veel kon bijdragen aan de Italiaanse samenleving.¹⁶

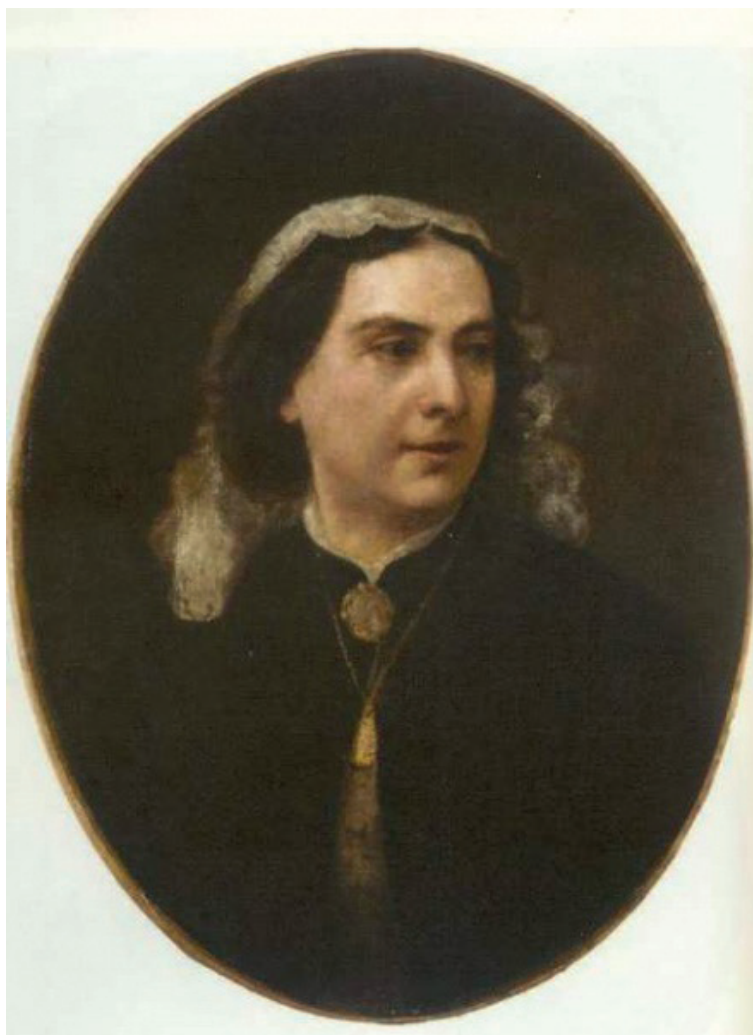
Dankzij haar contacten in Londen maakte Nathan kennis met de belangrijke Italiaanse patriot Giuseppe Mazzini.¹⁷ Hij geloofde dat een verenigd Italië het plan van god was en dat deze heilige missie alleen bereikt kon worden als mensen bereid waren om zich als martelaren op te offeren; een civil religion. Door termen als missionaris, broederschap en offers op een seculiere manier te gebruiken, maakte Mazzini dat het nationalisme kon fungeren als een alternatief voor de katholieke kerk. De kerk was namelijk een belangrijke tegenstander van de eenwording en religieus nationalisme bood katholieke nationalisten een middenweg. Omdat discipelen en martelaren in het jodendom belangrijk zijn, vond dit weerklank bij een deel van de joodse gemeenschap.¹⁸ Mazzini's volgelingen kwamen overwegend uit de liberale middenklasse van Noord-Italië en een groot aantal van hen was vrouw. Een belangrijk deel

van Mazzini's leer was dan ook gericht op vrouwen en de familie.¹⁹ Hij zag de vrouw als 'angelo della famiglia', die een dubbele taak had van de opvoeding van haar kinderen en haar verplichtingen aan de natiestaat.²⁰ Dit is waarom hij naar vrouwen verwees als 'madre, cittadina'.²¹

Het werk dat Nathan samen met Mazzini verrichtte was in het begin vooral gericht op het werven van fondsen.²² Door de activiteiten die ze organiseerde, vormde zich een groep vrouwen om haar heen die bewondering had voor Mazzini's steun voor vrouwenrechten en onder de indruk was van zijn charisma.²³ Nathan zelf was niet alleen een aanhanger van zijn ideeën, maar werd een soort discipel van Mazzini; ze zag hem als een messias.²⁴ Haar dochter omschreef de eerste ontmoeting tussen Nathan en Mazzini later als een bekering. Nathan was zelfs zodanig overtuigd van zijn ideeën dat ze hem 'heilige' of 'engel' noemde.²⁵ Dit maakt het religieuze aspect van hun denken duidelijk, evenals hun speciale band. Hoewel Mazzini enige vooroordelen over joden had, waardeerde hij haar invulling van messianisme en discipelschap, welke ingekleurd waren door haar joodse opvoeding.²⁶

Na het overlijden van haar echtgenoot in 1895 verhuisde Nathan terug naar Italië.²⁷ Er was toen al sprake

**“ ZE COMBINEERDE HAAR POLITIEKE
IDEALEN MET HAAR RELIGIEUZE
OVERTUIGINGEN EN HAAR BEWONDERING
VOOR GIUSEPPE MAZZINI.”**

bnnonline.it

Portret van Sara Levi Nathan.

van een Italiaanse staat, die in 1870 voltooid was door de verovering van Rome door Vittorio Emanuele II, de koning van Piëmont-Sardinië. Nathan was een republikein en betreurde deze uitkomst. Het was een onzekere tijd voor nationalist en Mazzini en Giuseppe

Garibaldi – een andere belangrijke speler in de Risorgimento – waren het steeds vaker oneens met elkaar. Uit Nathans briefwisselingen met beide mannen blijkt dat ze loyaal bleef aan Mazzini's republikeinse en democratische gedachtegoed en de conflicten tussen

Mazzini en Garibaldi probeerde op te lossen. Volgens haar zou 'het vaderland gered zijn als de twee mannen waar Italië het meest van houdt en bewondert, verenigd zijn.' Ze geloofde dat de mannen bijeen waren gebracht door 'goddelijke wil' en dat het beide 'martelaren voor de eenwording en de mensheid' waren.²⁸ Hoewel de beslissingen uiteindelijk door de mannen werden genomen, had Nathan hier wel degelijk invloed op. Uit haar brieven blijkt dan ook dat ze geen ondergeschikte rol innam en zich vrij voelde om tegen de mannen in te gaan.²⁹

Door haar republikeinse activisme zag de Italiaanse politie Nathan als een bedreiging en om te ontsnappen aan vervolging vluchtte ze naar Zwitserland. Ze nam haar intrek in villa Tanzina, dat onder haar leiding een belangrijke ontmoetingsplek werd voor Italiaanse republikeinen.

Dit was tevens de plek waar Mazzini het blad *La Roma del Popolo* lanceerde, onder de redactie van Ernesto, één van de zoons van Nathan.³⁰ Zelf had ze de leiding over

verschillende tijdschriften en publiceerde ze regelmatig stukken in kranten. Daarnaast zette ze haar werk in fondsenwerving en het aantrekken van vrijwilligers voort, met name onder vrouwen. Als charismatische vrouw zou ze volgens Mazzini goed in staat zijn om vrouwen te mobiliseren voor hun doelen. Toen de politie haar wat minder op de

hielen zat, reisde ze daarom heel Italië af, een vrijheid die ze genoot door haar rol als *salonnière*.³¹

In moderne salons was het meer geaccepteerd dat vrouwen de leiding namen omdat ze werden gezien als toleranter en minder agressief, wat noodzakelijk was voor het faciliteren van discussies. Kunsthistorici Emily Bilski en Emily Braun omschrijven salons daarom als '(...) both a means and a source of social, sexual, and religious emancipation.'³² De salon kon de tegenstellingen in publiek en privé overbruggen en stelde joodse vrouwen in staat hetzelfde te doen. Omdat salons tevens een belangrijke plek waren waar nationalisme werd gevormd en verspreid, was het voor joodse vrouwen een manier om meer maatschappelijke acceptatie te verkrijgen. Dat gold overigens alleen voor geletterde

vrouwen uit de hogere klassen, want ondanks hun doelstellingen waren de salons weinig divers. Nathan richtte zich daarentegen wel degelijk op de lagere klassen. Ze was ervan overtuigd dat de eerste stap voor de bevordering

van de Italiaanse volksgeest lag in het onderwijs, wat onder meer moest leiden tot meer kansen voor vrouwen.³³

Nathan heeft weinig uitspraken gedaan over haar 'joodse identiteit'. Omdat er niet zoiets bestaat als 'de' joodse identiteit, is het moeilijk om te bepalen in hoeverre zij zich joods voelde. In haar brieven laat ze zich slechts enkele

**“ ALS VROUWEN VOOR
HUN GEZIN KONDEN
ZORGEN, KONDEN ZE
OOK ZORG DRAGEN
VOOR DE KINDEREN VAN
DE NATIE.”**

veranomonumentalcemetery.wordpress.com

Monument bij het graf van Sara Levi Nathan.

keren uit over haar achtergrond en haar vrienden omschrijven haar vaker als ‘religieus’ dan als joods. Ze was afkomstig uit een uitgesproken joods milieu, maar wel één die steeds meer seculier werd. Ze groeide op in de getto, waar zowel haar publieke leven als privéleven sterk verweven was met joodse tradities. Haar joodse contacten in Engeland waren daarentegen overwegend seculier. Uit haar brieven blijkt dat ze in ieder geval tijdens haar huwelijk nog joodse feestdagen vierde en de sabbat in acht bleef nemen.³⁴ In 1855 schreef Mazzini dat Nathan met haar familie Purim vierde,

maar in 1866 besprak hij met haar zoons het menu voor een kerstdiner.³⁵ Het lijkt erop dat ze zich na haar terugkeer naar Italië sterker identificeerde met Mazzini, dan met het jodendom.

Volgens historicus Roland Sarti heeft ze dit zelf als volgt verwoord: ‘When I am asked what is my religion, I answer that I am a Mazzinian.’³⁶ In het Mazziniaanse tijdschrift *Il Dovere* werd ze bovendien omschreven als een: ‘Israëliet [joods] van origine, had ze alleen een onveranderd en diepgaand geloof in de god van de mensheid.’³⁷ Haar joodse opvoeding, evenals het joodse milieu

waar ze zich in begaf, hebben ongetwijfeld invloed gehad op haar interpretatie van de civil religion van Mazzini. Ze vond dan ook niet dat dit elkaar uitsloot, maar was wel kritisch op joodse orthodoxie. Volgens Nathan waren veel joodse wetten niet langer relevant voor de samenleving en moest het Jodendom gemoderniseerd worden ter wille van de natiestaat, vergelijkbaar met Mazzini's mening over het katholicisme.³⁸ Zo slaagde ze erin om haar politieke idealen te combineren met haar religieuze overtuigingen en haar bewondering voor Giuseppe Mazzini. Kortom, haar Italiaanse identiteit was nauw verweven met haar joodse identiteit.

VAN MOEDER VAN TWAALF NAAR MOEDER VAN ITALIE

Volgens Mazzini moest de Italiaanse identiteit eerst heropleven binnen het gezin voordat het een politieke realiteit kon worden. Het was aan moeders om hun kinderen op te voeden tot goede burgers en hun echtgenoten te inspireren om deel te nemen aan de strijd.³⁹ Door bepaalde aspecten van Nathans leven aan het licht te brengen, wordt duidelijk dat moederschap voor Nathan niet een beperkende factor was, maar haar juist de mogelijkheid bood om toe te treden tot de publieke sfeer. Omdat ze dit niet deed als vrouw, maar als bezorgde en toegewijde moeder, kon ze actief deelnemen aan het publieke leven zonder gezien te worden als subversief. Ze bracht de moederlijke waarden naar het publieke debat en maakte daarmee de weg vrij voor vrouwen zoals zij. Ze paste dat idee binnen de leer van Mazzini toe door haar moederschap niet te beperken tot haar eigen kinderen, maar zich tot alle kinderen van de Italiaanse natie te richten.

De rol van de Italiaanse moeder wordt gekenmerkt door tegenstellingen. Volgens de Italiaanse historicus Anna Bravo is de *mamma Italiana* tegelijkertijd de 'servant and owner of her children'.⁴⁰ De perceptie van het moederschap veranderde tijdens de Verlichting, toen burgerschap status kreeg. De scheiding tussen publiek en privé werd belangrijker, met name binnen de bourgeoisie. Juist omdat vrouwen verantwoordelijk waren voor de opvoeding, verkreeg de band tussen moeder en zoon – toch al zo belangrijk in de Italiaanse cultuur – een haast mythische status. Dit werd versterkt door de invloed van de Romantiek, waarbij emoties en persoonlijke relaties een nieuwe status verkregen. De nationale gemeenschap werd voorgesteld als broers die zij aan zij vochten voor de eenheid, terwijl hun moeders rouwden om de heldendood van hun zoons. Historica Monica Miscali omschrijft dat als volgt: '(...) the Risorgimento granted a new respectability to the role of the mother [and] a new image of the Italian mother was born: "the patriotic mother"'.⁴¹

Dit beeld van moederschap beperkte zich niet tot het gezin. Als vrouwen voor hun gezin konden zorgen, konden ze ook zorg dragen voor de 'kinderen van de natie'.⁴² Liefdadigheidswerk en banen in het onderwijs en de zorg werden toegankelijker voor vrouwen omdat ze pasten bij de 'vrouwelijke aard'. Vrouwen gebruikten dus het bestaande idee over hun aard om nieuwe mogelijkheden te creëren. Dit gaat niet alleen over de taken die vrouwen op zich konden nemen, maar definieert ook wie ze zijn. Binnen de joodse gemeenschap in Italië vond een vergelijkbaar proces plaats, waarbij vrouwen enerzijds meer mogelijkheden

kregen en anderzijds sterker beperkt werden in wie ze konden zijn. Dit is te verklaren door de centrale positie die moeders innemen binnen de joodse traditie met matrilineaire opvolging.⁴³ Met name in de joodse diaspora wordt de religie overwegend binnen de huiselijke sfeer ervaren. Het eten, religieuze objecten en bepaalde rituelen vinden thuis plaats, zeker in de periode dat er in Italië geen synagogen gebouwd mochten worden. Omdat vrouwen verantwoordelijk waren voor het huis, verkregen ze religieuze taken die sterk bepaald waren door hun rol binnen het gezin.

De emancipatie van de joden in Italië bracht daar niet meteen verandering in. Wel leefde de gemoderniseerde elite religieuze restricties minder streng na en kregen vrouwen toegang tot onderwijs.⁴⁴ Dat gebeurde in dezelfde periode dat de nationalistische opvatting van moederschap nieuwe wegen opende voor vrouwen, waardoor er voor joodse vrouwen een wereld openging. Desondanks hadden ze nog steeds te maken met uitsluiting, als vrouwen en als joden. Wellicht is dat waarom een disproportioneel grote groep joodse vrouwen actief werd in revolutionaire bewegingen. Bilski en Braun omschrijven hen als 'the ultimate outsiders on the inside' en verklaren de betrokkenheid van joodse vrouwen als een manier om te ontsnappen aan het orthodoxe gezinsleven, evenals een route naar acceptatie door de samenleving.⁴⁵ Het waren deze vrouwen die een joodse invulling gaven aan het concept van 'nationaal moederschap'. Sara Levi Nathan was één van hen.

Nathan was een ware 'madre, cittadina': haar moederlijke zorg reikte verder dan haar kinderen. Ze was

ervan overtuigd dat vrouwen binnen de samenleving dezelfde rol moesten vervullen als in het gezin.⁴⁶ Dat deed ze bijvoorbeeld in de *Scuola Mazzini*, een school die gratis seculier onderwijs bood aan arme meisjes in Rome. Het doel was om hetzelfde onderwijs aan te bieden dat jongens genoten, in plaats van speciaal onderwijs te geven dat zich richtte op 'vrouwelijke taken'. Nathan gaf zelf les op deze school en koos voor vrouwelijke docenten, met het doel hen nieuwe kansen te bieden. Haar dochters waren eveneens werkzaam op de school en onderwezen onder meer in 'Mazzinisme'. Naast de school richtte ze samen met haar kinderen een opvanghuis op voor zogenaamde 'gevallene' meisjes, die ze had gered van mensenhandel en gedwongen sekswerk.⁴⁷ Al dit werk baseerde ze op de ideeën van Mazzini.

De woorden van Mazzini bracht ze niet alleen over aan haar studenten, maar ook aan haar eigen kinderen. Een goede vriendin van Nathan omschreef haar als toegewijd aan 'dubbel werk, voor de familie en voor het vaderland'.⁴⁸ Haar twaalf kinderen waren allemaal betrokken bij de politieke strijd. Dit kwam niet alleen door hun toegewijde ouders, maar ook door hun hechte band met Mazzini, die regelmatig bij de familie op bezoek kwam.⁴⁹ Zo besloot de oudste zoon van Nathan, Davide, om het financiële aspect van zijn moeders werk over te nemen, waardoor hij werd gearresteerd op verdenking van 'ondermijnende activiteiten'. Zijn jongere broer Giuseppe raakte op zestienjarige leeftijd al in de ban van Mazzini en was de leider van verschillende opstanden.⁵⁰ Al haar kinderen gaven een eigen invulling aan het Mazzinisme en er werden zelfs roddels verspreid dat Ernesto en Gianetta

eigenlijk de kinderen van Mazzini waren. Dit komt waarschijnlijk omdat zij de bekendste kinderen waren. Ernesto werd de eerste joodse republikeinse burgemeester van Rome en Gianetta schreef artikelen voor het feministische tijdschrift *La Donna*.⁵¹

Gianetta's hechte band met Mazzini blijkt uit het feit dat hij zich in haar huis terugtrok toen hij ziek werd, en daar kwam te overlijden. Haar huis is tegenwoordig een monument waar het archief van Mazzini ligt, met daarin zijn manuscripten en brieven. Deze zijn verzameld door Nathan, die altijd een hechte band hield met Mazzini. Ze werd zelfs gevraagd om te spreken op zijn uitvaart, maar daarvoor was ze te zeer overweldigd door emoties.⁵² Zelf stierf Sara Levi Nathan in 1882 in Londen. Ze ligt begraven op de gemeentelijke begraafplaats van Verano, waar een grote grafsteen haar naam en die van haar kinderen draagt.⁵³ Ze koos voor een burgerlijke begrafenis in plaats van een religieuze, omdat ze de religie van Mazzini aanhing. Bovendien is het opschrift in het Italiaans, niet in het Hebreeuws. Toch heeft haar grafsteen een joods tintje, omdat het de vorm heeft van verschillende stenen die op elkaar zijn gestapeld.⁵⁴ Na haar overlijden omschreef het tijdschrift *Il Dovere* haar als 'een voorbeeld van geloof in een idee en opoffering door werk, met een standvastigheid van doelen en werken, welke we als voorbeeld voor elke Italiaanse moeder willen laten dienen.'⁵⁵

Alle kinderen van Nathan trouwden met aanhangers van Mazzini en voedden hun kinderen op volgens de idealen van Mazzini.⁵⁶ Hun huwelijken zeggen bovendien iets over de rol van religie in hun leven, want op Giuseppe na zijn ze allemaal getrouwd met joden. In

die tijd waren interreligieuze huwelijken ongebruikelijk, dus het kan ook met de tijdsgeest te maken hebben. Dat neemt niet weg dat Nathan met haar familie joodse feestdagen vierde en regelmatig de synagoge bezocht.⁵⁷ In hoeverre Nathan haar kinderen joods opvoedde, blijft dus in het midden, maar ze heeft in ieder geval haar kinderen en leerlingen een duidelijk idee meegegeven van wat het betekent om Italiaans te zijn. Dat idee was gevormd door haar joodse achtergrond, evenals door haar streven een nationale moeder te zijn.

CONCLUSIE

Het bestaande onderzoek naar de Risorgimento besteedt nauwelijks aandacht aan Italiaanse vrouwen met een joodse achtergrond. Terwijl de verhalen van zowel joden als vrouwen door recent werk aan het licht zijn gebracht, worden de unieke ervaringen van joodse vrouwen vergeten. Dit artikel zet een eerste stap naar een beter begrip van het belang van joodse vrouwen in de Italiaanse eenwording. Door het verhaal van een joodse vrouw te onderzoeken, wordt duidelijk dat gedurende de Risorgimento 'joodsheid' niet naar de privésfeer werd verbannen.⁵⁸ De symbolen en retoriek van de Risorgimento waren in de eerste instantie gebaseerd op rooms-katholieke ideeën, maar kregen een andere invulling door joden. Het collectieve begrip en belang van de Italiaanse eenwording kan daarom niet los worden gezien van de joodse achtergrond van een deel van haar protagonisten.

Ferrara degli Uberti was één van de eerste historici die aantoonde hoe fragiel de scheiding tussen de publieke en privésfeer was gedurende de Risorgimento. Dit artikel heeft

haar theorie verder uitgebreid met een nadruk op moederschap. Het voorbeeld van Sara Levi Nathan toont het belang daarvan goed aan. Ze groeide op in een getto en een uitgesproken joods milieu, waardoor ze zich joods voelde. Door haar aanbidding van Mazzini kon ze zichzelf echter ook zien als een Italiaans burger en een discipel van Mazzini. Dit maakte haar niet minder religieus, maar doordat haar omgeving veranderde, kon ze Mazzini's gedachtegoed en moederschap zien als een religieuze roeping. Hoewel die roeping niet per se joods was, werd het gevormd door haar joodse opvoeding. Nathans nationalisme werd bovendien bepaald door haar rol in salons en haar band met haar kinderen.

Haar publieke politieke betrokkenheid ontstond dus in het privédomein. De privésfeer werd gezien als de plek waar joodse tradities werden overgedragen én waar nationalistten werden opgevoed. Ze slaagde erin om beide elementen uit de privésfeer in het publieke domein te brengen door haar invulling van het begrip moederschap. Hierdoor hoefde ze de vermeende verschillen tussen publiek en privé niet uit te dagen. Haar moederschap was dus een essentieel onderdeel van de verzoening van haar joodse achtergrond met haar nationalisme. In andere woorden, Nathan maakte gebruik van bestaande ideeën over jodendom, nationalisme en moederschap om duidelijk te maken dat ze een moderne jood, een respectabele vrouw en een ware Italiaan was. Haar verhaal maakt duidelijk dat de publieke rollen en privérollen van joodse vrouwen zodanig verweven waren dat hun geschiedenis en die van de Risorgimento pas begrepen kan worden als er oog is voor de intersectie van al hun identiteiten.

Emma Post, student aan de Onderzoeksmaster Geschiedenis en Europaeum. Ze heeft de bachelors Geschiedenis en Religiewetenschappen afgerond, met een interesse in gender en identiteitsvorming. Deze scriptie is begeleid door prof. dr. Jan Willem van Henten.

Noten:

1. A. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento. Sarina, Giuseppe, Ernesto Nathan* (Turijn 2010) 52. Vertaald uit het Italiaans: 'Sia la donna la scintilla che inizia il sacro fuoco d'indipendenza e l'Italia sarà salva.'
2. Bekende werken zijn bijvoorbeeld: A. Banti, *La nazione del risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita* (Turijn 2000); L. Riall, *The Italian Risorgimento. State, society, and national unification* (Londen 1994); S. Patriarca, *Italian vices. Nation and character from the Risorgimento to the republic* (Cambridge 2010); A. Ascoli en K. von Henneberg (red.), *Making and remaking Italy. The cultivation of national identity around the Risorgimento* (Oxford en New York 2001).
3. N. Bouchard (red.) *Risorgimento in modern Italian culture. Revisiting the nineteenth-century past in history, narrative, and cinema* (Madison 2005) 26.
4. J. Merriman, *A history of modern Europe. Volume 1: From the Renaissance to the age of Napoleon* (New York en Londen 2010) 500; M. Lyons, *Post-revolutionary Europe, 1815 – 1856* (New York 2006) 212. Zie ook D. Beales en E. Biagini, *The Risorgimento and the unification of Italy* (New York 2013). Ik ben me bewust van de heterogeniteit binnen deze groepen en gebruik dergelijke termen zonder aan te nemen dat alle personen die ik binnen die categorie pas, zich daarmee identificeerden.
5. Over de rol van joden: C. Bettin, 'Jews in Italy between integration and assimilation, 1861 – 1938', *The European Legacy* 12 (2007) 349; S. Klein, 'Challenging the myth of Italian Jewish assimilation', *Modern Judaism* 37 (2017) 76. Over het belang van gender voor de bestudering van nationalismen: A. Smith, *Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (Londen en New York 1998) 205; I. Blom e.a. (red.), *Gendered nations. Nationalisms and gender order in the long nineteenth century* (Oxford 2000) xv-xvi; J. Sanborn en A. Timm, *Gender, sex and the shaping of modern Europe. A history from the French Revolution to the present day* (Londen en New York 2016) 49.
6. C. Steedman, *Landscape for a good woman* (Londen 1986) 22, aldaar 77.
7. G. Bock en S. James (red.), *Beyond equality and difference. Citizenship, feminist politics and female subjectivity* (Londen 1992) 8 – 9 en 19.
8. C. Haydt, 'Civil Religion', in K. von Stuckrad (red.), *The Brill dictionary of religion*, geraadpleegd op 5 mei 2019, laatst bewerkt in 2006, http://dx.doi.org/10.1163/18725287_bdr_COM_00089.
9. Factoren zoals ras, klasse, regionale afkomst en leeftijd waren gedurende de Risorgimento eveneens van groot belang, maar in dit artikel is niet voldoende ruimte om dat uit te diepen. Het is met name relevant dat regionale en raciale verschillen vaak werden geseksualiseerd, waardoor gender ook daar onmisbaar is. Voor meer informatie, zie bijvoorbeeld: A. Banti en R. Bizzocchi (red.), *Immagini della nazione nell'Italia del Risorgimento* (Rome 2002); N. Moe, *The view from Vesuvius. Italian culture and the southern question* (Berkeley 2002); S. Patriarca and L. Riall (red.), *The Risorgimen-*

- to revisited. Nationalism and culture in nineteenth-century Italy* (New York 2012); M. Turda (red.) *Crafting Humans. From genesis to eugenics and beyond* (Göttingen 2013); G. Giuliani, *Race, nation and gender in modern Italy. Intersectional representations in visual culture* (Berlijn 2018); N. Whelehan, 'Youth, generations, and collective action in nineteenth-century Ireland and Italy', *Comparative studies in society and history* 56 (2014): 934-66.
10. C. Mengarelli, 'La popolazione di Pesaro dal 1628 al 1839', *Rivista Internazionale di Scienze Sociali* 5 (1934) 686 – 688.
11. U. Wyrwa, 'Die Debatte über die Emanzipation der Juden und die jüdischen Erfahrungen 1848/49 in der Toskana', *QFIAB* 81 (2001) 398; C. Ferrara degli Uberti, 'The 'Jewish nation' of Livorno. A port Jewry on the road to emancipation', *Jewish Culture and History* 7 (2004) 160.
12. C. Moorehead, *A bold and dangerous family. One family's fight against Italian fascism* (New York 2017) 13 – 15. Zie ook S. Pugliese, Carlo Rosselli, *Socialist heretic and antifascist exile* (Cambridge 1999).
13. D. Smith, 'Nathan [née Levi], Sarina. (1819–1882)', *Oxford Dictionary of National Biography* (4 mei 2019). <https://doi-org.proxy.uba.uva.nl:2443/10.1093/ref:odnb/56283> (24 mei 2007).
14. A. Fratti, *Sulla vita della illustre Pesarese Sara Levi Nathan* (Pesaro 1888) 6.
15. E. Segal, *Introducing Judaism* (Londen en New York 2009) 110.
16. C. Ferrara degli Uberti, *Fare gli ebrei italiani. Autorappresentazioni di una minoranza (1861–1918)* (Bologna 2011) 11 – 12.
17. C. Duggan, *The force of destiny. A history of Italy since 1796* (Boston en New York 2008) 59.
18. Segal, *Introducing Judaism*, 200.
19. Duggan, *The force of destiny*, 132; S. Mattarelli, 'Duties and rights in the thought of Giuseppe Mazzini', *Journal of Modern Italian Studies* 13 (2008) 481.
20. R. Pasman, 'Mazzinian discipleship. Sara Nathan and Jessie White', *Spunti e Ricerche* 21 (2006) 34.
21. 'Angelo della famiglia' kan vertaald worden als 'engel van de familie'. 'Madre, cittadina' is lastiger naar het Nederlands te vertalen, omdat 'cittadina' de vrouwelijke vorm is van het Italiaanse woord voor burger. Het gebruik van de vrouwelijke vorm is van belang omdat het betekent dat vrouwen, als moeders, ook burgers konden zijn.
22. G. Sacerdoti Mariani, 'La figura di Sara Nathan', in: Z. Ciuffoletti e.a., *Sara Levi Nathan. I Rosselli e le miniere del Monte Amiata* (Arcidosso 2011) 19.
23. Duggan, *The force of destiny*, 134.
24. M. Toschi-Dugnani, *Dalle principesse Malatestiane a Sara Levi-Nathan* (Pesaro 1908) 28.
25. R. Pesman, 'Mazzini and/in love', in: Patriarca en Riall, *The Risorgimento revisited*, 105.
26. R. Sarti, Mazzini, *A life for the religion of politics* (Westport 1997) 98; A. Levi, 'Amici israeliti di Giuseppe Mazzini', *La Rassegna Mensile di Israel* 5 (1931) 591.
27. G. Monsagrati, 'Levi, Sara', *Dizionario Biografico degli Italiani*, volume 64 (4 april 2019). [http://www.treccani.it/enciclopedia/sara-levi_\(Dizionario-Bio-](http://www.treccani.it/enciclopedia/sara-levi_(Dizionario-Bio-)

grafico)/ (2005).

28. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 28 en 37. Vertaald uit het Italiaans: 'la Patria è salva se sono uniti i due uomini che l'Italia ama e stima al di sopra di tutti'.

29. Zie bijvoorbeeld: Domus Mazziniana, archivio famiglia Nathan (dono Filippo Nathan): 12 copie di lettere di Garibaldi a Sara Nathan; 1 dichiarazione di Garibaldi (8 juli 1862 - 18 april 1867) Caprera (20 januari 1865 en 17 augustus 1863).

30. Moorehead, *A bold and dangerous family*, 17.

31. S. Patriarca and L. Riall (red.), *The Risorgimento revisited. Nationalism and culture in nineteenth-century Italy* (New York 2012) 104.

32. E. Bilski en E. Braun, *Jewish women and their salons. The power of conversation* (New Haven 2005) ix, aldaar 16. Dat gold echter alleen voor geletterde en opgeleide vrouwen. Ongeacht de aanspraken slaagde de salons er niet in om de kloof tussen de klassen te overbruggen.

33. A. Fratti, *Sulla vita della illustre Pesarese Sara Levi Nathan* (Pesaro 1888) 10 – 11.

34. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 12.

35. A. Levi, 'Amici israeliti di Giuseppe Mazzini', *La Rassegna Mensile di Israel* 5 (1931) 595.

36. Sarti, Mazzini, 209.

37. Monsagrati, 'Levi, Sara'. Vertaald uit het Italiaans: 'Israelita d'origine, ebbe solo la fede inalterata e profonda nel Dio dell'umanità'.

38. Pasman, 'Mazzinian discipleship', 48.

39. A. Rota en R. Balzani, 'Discovering politics. Action and recollection in the first Mazzinian generation', in: Patriarca en Riall, *The Risorgimento revisited*, 87.

40. P. Morris en P. Willson, 'La mamma. Italian mothers past and present' in: P. Morris and P. Willson (red.), *La mamma. Interrogating a national stereotype* (New York 2018) 2.

41. M. Miscalì, 'The transformation of motherhood. From a neglected mother to the mother of a whole nation', *Romance Studies* 35 (2017) 7 – 8.

42. Pateman, 'Equality, difference, subordination', 21.

43. C. Chapman, *The house of the mother. The social roles of maternal kin in biblical Hebrew* (New Haven 2016) 5; J. Antler, *You never call! You never write! A history of the Jewish mother* (New York 2008) 3; M. Luzzati en C. Galasso (red.) *Donne nella storia degli ebrei d'Italia* (Lucca 2005) 170. Niet alle joodse gemeenschappen zijn strikt beperkt tot halachische joden. In de geschiedenis zijn tal van voorbeelden te vinden van bekeringen tot het jodendom, evenals gemeenschappen die andere regels aanhangen. Overigens is matrilineair niet hetzelfde als matriarchaal. De joodse opvolging werd gewoonlijk bepaald via de moeder, maar leiders en religieuze voorgangers waren traditioneel mannen.

44. Segal, *Introducing Judaism*, 116.

45. Bilski and Braun, *Jewish women and their salons*, 16.

46. A. Isastia, 'Sarina Levi Nathan e il mondo operaio', in: Ciuffoletti e.a. (red.), *Sara Levi Nathan*, 61. Vertaald uit het Italiaans: 'Sia la donna la scintilla che inizia il sacro fuoco d'indipendenza e l'Italia sarà salva.'

47. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 72.

48. Pasman, 'Mazzinian discipleship', 41. Vertaald uit het Italiaans: 'doppio lavoro, per la famiglia e per la patria'.

49. F. Buganie and S. Samorì (red.), *Il Risorgimento invisibile. Le Donne che hanno fatto l'Unità d'Italia* (Modigliana 2011) 58. In dit artikel heb ik de Italiaanse namen gebruikt, maar alle kinderen hadden ook een Engelse naam, namelijk: David (Davido, 1839), Henry (Enrico, 1840), Janet (Giannetta, 1842), Adolf (Adolfo, 1843), Ernest (Ernesto, 1845), Harriet (Enrichetta, 1847), Joe (Giuseppe, 1848), Philip (Filippo, 1850), Walter (Gualtiero, 1852), Alfred (Alfredo, 1854), Adele (Adah, 1856), Beniamino (Beniamino, 1859).

50. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 43.

51. M. Macioti, *Ernesto Nathan il sindaco che cambiò il volto di Roma. Attualità di un'esperienza* (Rome 1995).

52. Isastia, 'Sarina Levi Nathan', 25 en 32. Vertaald uit het Italiaans: 'L'unico mezzo di seguire il nostro Santo è quello di stampare e leggere, null'altro per ora.' En: 'Ogni pagina dei divini scritti del nostro Maestro ce lo ripete e ci infonde la forza a praticare il Dovere, sola base su cui stia salda l'associazione. Raccogliete, o miei giovani amici, continuate a studiare e divulgare quelle pagine.'

53. Scheda Opera d'arte di Sarina Nathan, Cimitero Monumentale del Verano, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali.

54. D. Malkiel, 'The structures of Hebrew epitaph poetry in Padua', in: S. Reif e.a. (red.), *Death in Jewish life. Burial and mourning customs among Jews of Europe and nearby communities* (Berlijn 2014) 238.

55. Isastia, 'Sarina Levi Nathan', 31. Vertaald uit het Italiaans: 'esempio della fede in un'idea e del sacrificio del lavoro, con una costanza di propositi e di opere, che vorremmo servissero di esempio ad ogni madre italiana'.

56. Pasman, 'Mazzinian discipleship', 40.

57. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 12.

58. Ferrara degli Uberti, *Fare gli ebrei italiani*, 5.

ZIEHIER HET GEHEUGEN VAN EEN ANTICOMMUNIST

Een column uit Skript Historisch Tijdschrift 19.4 (1998).

Peter Vermaas

H

Het is een schande dat prominente communisten van voor de Wende in 1989 nog steeds maatschappelijke functies bekleden zonder dat zij verantwoording voor hun verleden hebben moeten afleggen. Dat betoogde Frits Bolkestein in de zomer van 1995 voor verschillende media. Gijs Schreuders, eens hoofdredacteur van *De Waarheid* en kamerlid voor de CPN, was een van de mensen die Bolkestein bij naam noemde. Helaas, juist deze Gijs Schreuders had vlak na de veranderingen in het Oostblok een boek geschreven waarin hij toegaf een verkeerde

keuze gemaakt te hebben. In *De man die faalde* (Amsterdam 1992) onderzocht hij op een boeiende wijze zijn eigen verleden als communist, zijn eigen 'falen' en het falen van mensen in het algemeen. Kort na de uitlatingen van Bolkestein verwees het voormalige kamerlid onder de kop 'Beste Frits Bolkestein' in een Volkskrant-column naar dit boek. Schreuders schreef de WD-leider scherp en nauwgezet dat niet alleen communisten zich voor hun verleden zouden moeten verantwoorden. Ook de ideologische voorgangers van Bolkestein zouden hun historische blunders, zoals de politionele acties in Indonesië, moeten heroverwegen.¹ Enkele maanden later, in augustus 1995, publiceerde de VVD-leider in een paginagroot artikel, eveneens in de Volkskrant, zijn verweer. Terwijl Schreuders zijn hand in eigen boezem stak, schreef Bolkestein onder de titel *Ziehier de geschiedenis van een anticommunist* over zichzelf als een man zonder fouten. Reeds op jeugdige leeftijd zou de pientere Frits

stelling hebben genomen tegen het communisme. Vernietigende reacties na dappere uitlatingen van Bolkestein als ASVA-waarnemer tijdens een conferentie van de ‘communistische mantelorganisatie’ IUS (International Union of Students) in 1956 in Praag zouden zijn mening hebben bepaald.²

Maar wat is er nu eigenlijk waar van dit op het eerste gezicht toch wat curieuze verhaal, dat Bolkestein in 1995 wereldkundig maakte? Om die vraag te kunnen beantwoorden eerst iets meer over de achtergronden van zijn afvaardiging.

APOLITIEK

Bolkesteins afvaardiging had heel wat voeten in de aarde. In 1949 was immers door de westerse studentenorganisaties, waaronder de Nederlandse Studenten-raad (NSR) waarin de ASVA vertegenwoordigd was, definitief gebroken met de IUS, nadat tijdens een conferentie stelling was genomen in een conflict tussen Tito en Stalin. De ‘westerse’ studentenorganisaties waren van mening dat geen politieke uitspraken gedaan moesten worden zolang deze niet ‘students-as-students’ aangingen. Zij richtten hierop een eigen variant van de IUS op: de International Student Conference (ISC).³

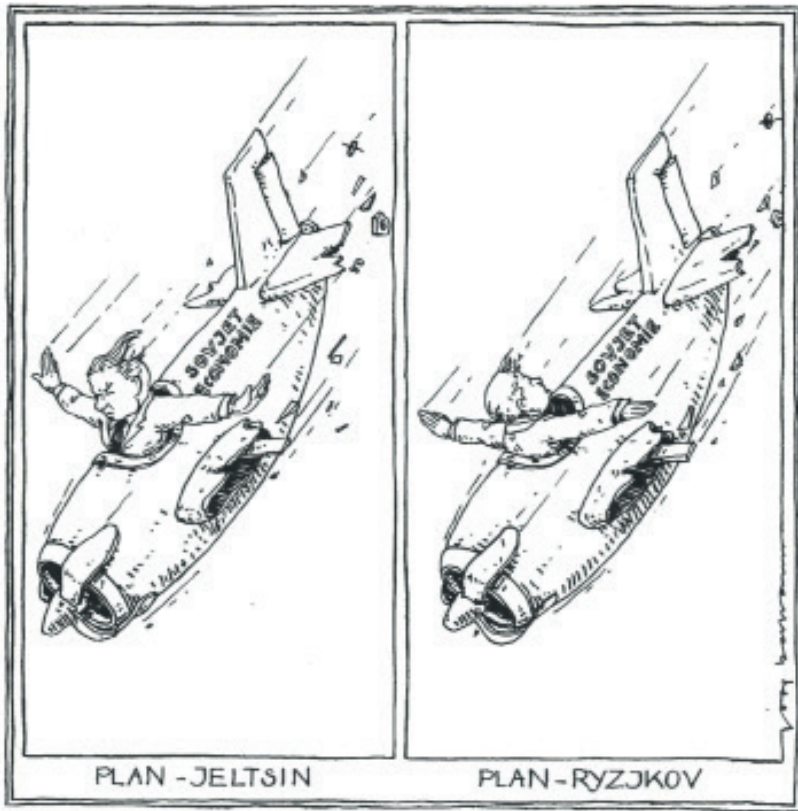
“WAAR BOLKESTEIN ZIJN HELDEN- VERHALEN IN 1995 OPEENS VANDAAN HAALT, IS EEN RAADSEL.”

Het ‘a-politieke beleid’ van de ISC werd ook gebezigd door de ASVA. Voor deze overkoepelende Amsterdamse organisatie was het van groot belang dat zowel de afgevaardigden van de katholieke vereniging Sanctus Thomas Aquinas, waar sterke anti-linkse sentimenten leefden, als die van het met de CPN sympathiserende Pericles aan hun trekken kwamen. Het was dan verstandiger geen uitspraken te doen over grondslagen, ideologieën, nationale of internationale politiek. Het belang van de student was de bindende factor”.⁴

Bij de ASVA slaagde deze strategie redelijk, maar bij de NSR veranderde de ‘a-politieke houding’ al gauw in een ‘anticommunistische’ houding. Door het bestuur van de in Leiden gevestigde organisatie werd in 1956 zelfs voorgesteld om middels een motie officieel te reageren op de onlusten in Hongarije.⁵ Een afgevaardigde sturen naar een communistische studenten-organisatie als de IUS, was voor de NSR dus op dat moment volstrekt niet im Frage. Toen in de zomer van 1956 de uitnodiging van de IUS kwam, werd dan ook besloten deze links te laten liggen.

PRAAG

Het organiserend comité in Praag probeerde het vervolgens op lokaal niveau. De

Skript Historisch Tijdschrift 19.4

ASVA kreeg een uitnodiging en Frits Bolkestein, de beoogde nieuwe voorzitter van de vereniging, voelde zich geroepen als waarnemer af te reizen. Hoewel de NSR in felle bewoordingen geen toestemming voor de afvaardiging gaf,⁶ besloot ASVA-praeses Erik Jurgens dat het wel degelijk goed was dat iemand 'de zwakkere plekken van de IUS ging zoeken'.⁷ Of, zoals Bolkestein in zijn Volkskrantartikel van 1995 schreef: 'Het is belangrijk om de argumenten van je tegenstanders te kennen'.⁸

Namens de ASVA vertrok de 23-jarige filosofiestudent in augustus 1956 naar Praag. In zijn herinneringen in de Volks-krant, bijna veertig jaar later, zou hij, daar aangekomen, overrompeld zijn door de enorme hal en de applausmachine die op elke toespraak volgde. Uit ergernis besloot ook hij de vergadering toe te spreken. 'Mijn toespraak had weinig om handen', schreef Bolkestein in zijn artikel.⁹ Er was eerder wat kritiek geweest op Nederland omdat het Nieuw-Guinea niet wilde opgeven. De

ASVA-waarnemer erkende dat Nederland hier wat traag mee was, maar wees in zijn speech de afgevaardigden erop dat zij niet moesten vergeten dat Polen op dat moment door de Sovjet-Unie werd gekoloniseerd. "Toen ik van dat hoge spreekgestoelte afdaalde en over dat lange middenpad naar achteren liep, heerste er een doodse stilte. Het was mijn eerste ervaring met een totalitair stelsel."¹⁰ Een dag later werd Bolkestein door de Poolse delegatie gesommeerd zijn woorden terug te nemen. 'Ik had daar geen zin in want ik vond dat het waar was wat ik had gezegd', schreef Bolkestein in 1995."¹¹

MOZART IN SPORTKOSTUUM

Om deze uitspraken te toetsen aan de hand van een verslag van het Amsterdamse aandeel in het congres, heeft men slechts de beschikking over één auteur, te weten de waarnemer zelf: Frits Bolkestein. Direct na zijn terugkeer in Nederland publiceerde hij een stuk over zijn belevenissen bij de IUS in Forum Academiale, ten uitgave van de NSR.¹² Enkele maanden later, in januari 1957, verscheen zijn Rapport Praag, dat hij, inmiddels als voorzitter, in opdracht van de ASVA-ledenraad maakte.¹³

Het artikel in Forum Academiale is enigszins ironisch van aard, en gaat vooral in op de mislukte kanten van het congres. Bolkestein benadrukt dat het IJzeren Gordijn werkelijk bestaat als scheidslijn tussen Oost en "West en hij ziet eenzelfde muur tussen de IUS en de ISC. Hij beschrijft een aantal voorvallen dat hem verbaasd heeft, zoals de politieke uitspraken over het Suez-kanaal van de Egyptische delegatie en een Tsjechische variant op de arithmétique hollandaise bij het tellen van de stemmen. Concluderend is het congres volgens Bolkestein mislukt omdat het presidium incapabel is en nota bene toegeeft 'zijn principes nooit te laten varen' en zo uitspraken kan blijven doen van zuiver-politieke aard."¹⁴

Met de boude stelling dat het congres mislukt is, komt de ASVA-waarnemer ook in zijn Rapport Praag. Veel argumenten hiervoor geeft hij echter niet. Hij besteedt vooral aandacht aan de verschillende bestuurlijke veranderingen binnen de IUS. Hiernaast geeft Bolkestein in de nabeschouwing van het rapport nog aan dat hij zich vrij heeft kunnen bewegen en dat hij heeft kunnen spreken met wie hij wilde. De 'materiële verzorging' liet bovendien niets te wensen over, besluit de ASVA-waarnemer. De culturele programma's waren zeker de moeite waard, ofschoon de afgevaardigde het niet kon waarderen dat Mozart werd gezongen door een koor in sportkostuum. En eigenlijk is dit één van de weinige echt kritische kanttekeningen die Bolkestein in zijn rapport van 1957 plaatste.¹⁵

Twee enigszins afwijkende verhalen: aan de ene kant dat van de eerste reisimpressies in Forum Academiale en aan de andere kant dat van het nauwkeurig voorbereide Rapport Praag voor de ASVA. Bolkestein hield kennelijk rekening met zijn lezerspubliek en sprak de meer gematigde lezers van het NSR-blad Forum Academiale derhalve op een andere toon aan dan de lezers van het ASVA-rapport. Slechts op één punt komen de stukken duidelijk overeen: er wordt met geen woord gerept over de kritiek op de Nederlandse houding tegenover Nieuw-Guinea. Ook de overdonderde zaal met communisten die door de toespraak van de Nederlandse waarnemer niets meer kon uitbrengen, zoals Frits Bolkestein zich dat in 1995 zou herinneren, komt niet ter sprake. Sterker nog, in de bijlagen van het Rapport Praag

uit 1957 heeft Bolkestein de letterlijke tekst van de rede die hij uitsprak voor de vergadering van de IUS toegevoegd.¹⁶

Deze tekst gaat in de eerste plaats in op de structuur van de IUS en in de tweede plaats bespreekt zij uitvoerig de a-politieke houding van de ASVA in tegenstelling tot de grootse stellingnames van de IUS. Bolkestein besloot zijn rede met te zeggen dat de verschillen tussen de IUS en de ASVA van een dusdanige grootte zijn, dat een verdere samenwerking nog niet mogelijk was.¹⁷ Met geen woord sprak de waarnemer in zijn toespraak dus over Polen en de Sovjetunie, laat staan over Nieuw-Guinea. Dat zou ook moeilijk verklaarbaar zijn geweest, want het was nu juist de ASVA, zoals Bolkestein onder punt 2 van zijn toespraak nog omstandig aangaf, die sterk ageerde tegen politieke uitspraken die niet 'students-as-students' aangingen. De 'kolonisatie' van Polen door de Sovjet Unie, was nou niet direct een onderwerp waar studenten an sich zich in moesten mengen.

Waar Bolkestein zijn helden-verhalen in 1995 opeens vandaan haalt, is een raadsel. Voor het Volkskrant-schrijven aan Gijs Schreuders was het voor hem kennelijk belangrijk om aan te geven dat hij het altijd al bij het rechte eind gehad heeft. Dat nota bene een oproep van de VVD-leider om oud-communisten verantwoording te laten afleggen voor hun verleden, door hem zelf vervolgd werd met een wat aangepaste versie van zijn eigen verleden, is verfoeibaar. Toch ligt het enigszins in de lijn van eerdere politieke uitspraken van het kamerlid. Zijn herhaaldelijke nadruk op het belang van geschiedenis als vak in het basisonderwijs, lijkt met de uitlatingen van 1995 een verbreding te hebben ondergaan. Ook de geschiedwetenschap wordt door Bolkestein tegenwoordig een warm hart toegedragen. Met bezieling helpt hij de beginnend historicus zijn weg naar de archieven te vinden. Open deuren moeten worden ingetrapt. Zoveel ongeloofwaardig heldhaftig vertoon als in 1995 door de VVD-leider in zijn artikel beschreven werd, schreeuwde erom ontkracht te worden. En daar zijn historici voor. ■

Noten:

1. Gijs Schreuders, 'Beste Frits Bolkestein' In: de Volkskrant, 28 juni 1995.
2. Frits Bolkestein, 'Ziehier de geschiedenis van een anticommunist' in: de Volkskrant, 12 augustus 1995. Eerder bracht Bolkestein vrijwel de volledige inhoud van het artikel ter sprake in een televisie-interview voor VPRO's Zomergasten, 2 augustus 1995.
3. 'De betrekkingen van de NSR met studentenorganisaties uit communistische landen' (9 juni 1960). ASVA-archief nr 1279.
4. Gebaseerd op: Jos Dohmen S Oscar Steens, *Bevrijding en bezetting. Vijftig jaar Algemene Studenten Vereniging Amsterdam* (Amsterdam 1995); Prof dr Frits de Jong Edz., *Macht en Inspraak. De strijd om democratisering van de Universiteit van Amsterdam*. (Baarn 1981).
5. In hun boek *Ga dan zelf naar Siberië* (Amsterdam 1978), schrijven Max van Weezel en Anet Bleich: 'Niet ten onrechte werd in progressieve kring geconstateerd dat voor de

NSR "a-politiek" uitsluitend "tegen linkse politiek" betekende.' 101.

6. 'Waarom zou de ASVA iemand sturen naar een organisatie die 'de grondslagen van onze samenleving ontkent en ondermijnt?' (Brief van R. van der Berg (NSR) aan E.C.F. Jurgens (ASVA), d.d. 24 juli 1956. ASVA-archief nr 1515).
7. Notulen raadsvergadering NSR 12 juli 1956, ASVA-archief nr 1204.
8. 9. 10. 11. Frits Bolkestein, 'Ziehier de geschiedenis van een anticommunist'.
12. Frits Bolkestein, 'Praha' in: *Forum Academiale*, 27 oktober 1956.
13. Rapport Praag, ASVA archief, nr 1515.
14. Frits Bolkestein, 'Praha'.
15. Ibidem. 3 e. v.
16. Deze bijlage is eerder genoemd door Ton F. van Dijk in 'Frits Bolkestein, een geslaagde onderneming' *Vrij Nederland*, 16 maart 1996.
17. Rapport Praag, 11: Appendix
- 10: 'Rede van de waarnemer van de ASVA'.

“ECHT” CONTACT

Technologische ontwikkelingen kunnen de wereld om ons heen ingrijpend veranderen. Toch zijn ze ook zelf het product van allerlei maatschappelijke processen, ideeën en emoties. Dit gold ook voor de introductie van telefonie in Nederland.

Joey Stofberg

‘De telefoon was van een andere orde [dan de telegraaf]. Zodra de bel begon te rinkelen en verbinding een feit was, ontstond een elektriserende, virtuele werkelijkheid. De stem van een ander, iemand aan de andere kant van de stad of aan de andere kant van de aardbol, maar altijd heel dichtbij en intiem – haast in het hoofd, in het hart van de luisteraar. “Echt” contact.’¹

Het is tegenwoordig moeilijk om een wereld voor te stellen zonder telecommunicatie. Slechts sporadisch vormt afstand nog een belemmering voor de communicatie met familieleden, vrienden of zakelijke contacten over de

gehele wereld. De mogelijkheden tot langeafstands-communicatie verbeterden drastisch in de jaren 1870, toen Alexander Graham Bell de allereerste werkende telefoon creëerde.² Hoewel de elektrische telegraaf destijds al enige tijd op intercontinentale schaal in werking was,³ konden nu ook de unieke directheid en innigheid van menselijk stemgeluid naar verre locaties worden overgebracht. Dit gaf de correspondenten een gevoel van “echt” contact, zoals Auke van der Woud hierboven treffend observeert. De culturele aardverschuivingen die samenvielen met de uitvinding van telefonie veranderden het Nederlandse sociale en politieke landschap voorgoed. De invloed van deze technologie op de maatschappij is echter slechts één kant van het verhaal: het technische systeem van telefonie was immers gevormd en werd voortdurend hervormd door allerlei maatschappelijke processen.

De twintigste eeuw bracht Nederland een voorheen ongekende mate van toegang tot informatie en vermaak, dankzij een revolutionaire uitbreiding van de telecommunicatienetwerken van het land. Het veranderende communicatielandschap verschaftte Nederlanders geheel nieuwe mogelijkheden tot het uitbreiden van hun belevingswereld en het bereiken van sociale mobiliteit. Toch zou het ontbreken zijn om een direct causaal verband te trekken tussen technologische mogelijkheden en veranderingen in de culturele gebruiken met betrekking tot communicatie. De inrichting van de Nederlandse telecommunicatienetwerken en de gebruiksvormen die deze met zich meebracht, vormt namelijk een aparte kwestie, die het waard is te verkennen in haar eigen recht.⁴ De processen die het Nederlandse communicatielandschap vormgaven, vonden hun oorsprong in de razendsnelle industrialisering die het land in het laatste kwart van de negentiende eeuw doormaakte. In vergelijking met zijn buurlanden ving de industrialisering in Nederland relatief laat aan, waarbij auteurs het beginpunt variërend plaatsen tussen de jaren 1850 en de jaren 1890.⁵ Als zodanig viel het begin van de industrialisering in het land samen met de wereldwijde introductie van telefonie, een technologie die in 1877 haar eerste intrede in Nederland deed.⁶

Dit artikel behandelt de sociaalpolitieke uitwerking van de introductie van telefonie in Nederland gedurende de *Belle Époque*, die ongeveer de periode besloeg tussen de jaren 1870 en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. In dit kader kan een multidimensionale analyse van de veelzijdige interacties tussen maatschappij, politiek en

technologie in de vormgeving van telecommunicatienetwerken

waardevolle inzichten bieden in de ingrijpende maatschappelijke transformaties die telecommunicatietechnieken gefaciliteerd hebben. Tot nog toe heeft de historiografie van ingrijpende technologische innovaties weinig aandacht geschonken aan de bredere maatschappelijke contexten die deze ontwikkelingen mogelijk maakten.⁷ Derhalve tracht dit artikel een evenwichtig beeld van de complexiteit van zijn materie te bieden bij het beantwoorden van zijn kernvraag: 'Hoe beïnvloedde de verwevenheid van maatschappij, politiek en technologie de implementatie en het gebruik van telefonie in Nederland tijdens de *Belle Époque*?'

METHODOLOGIE

Vanwege de complexiteit van de verhouding tussen technologie, maatschappij en politiek in de vormgeving van grootschalige technische systemen,⁸ vormt *actor-network theory* (ANT) een zeer geschikte theoretische insteek voor de methodologie van dit onderzoek. ANT vindt haar oorsprong in het Parijs van de jaren 1980, alwaar Michel Callon en Bruno Latour trachtten een evenwicht te vinden tussen de rollen van menselijke en niet-menselijke *agency* in verklaringen van sociaalpolitieke fenomenen. Deze constructivistische benadering gaat ervan uit dat de meeste maatschappelijke betrekkingen zowel materiële als semiotische dimensies kennen. Deze erkenning kan helpen bij het vermijden van ofwel louter natuurlijke ofwel louter culturele verklaringen, die beide het hybride karakter van dergelijke betrekkingen zouden vertroebelen.⁹

Voorkant van de telefoongids van de Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij uit 1891.

ANT vormt geen intern consistent theoretisch kader, maar eerder een gereedschap om de aannames te identificeren die ten grondslag liggen aan theoretische concepten en kaders.¹⁰ Latour stelt dat vanuit zijn filosofie een voorkeur uitgaat naar het bestuderen van

‘matters of concern’ boven ‘matters of fact’.¹¹ Deze theoretische positie, die ook ten grondslag ligt aan ANT, leidt tot een focus op het verkennen van de ervaren werkelijkheid waarop maatschappelijke actoren reageren (bijvoorbeeld de “acties” van apparaten en systemen), zonder deze

werkelijkheid af te doen als een ongeldige verklaring omdat ze niet op materiële feiten is gebaseerd.¹² Twee typen primaire bronnen kunnen het licht werpen op verschillende ervaren werkelijkheden die van invloed zijn geweest op de integratie van vroege telefonie in de Nederlandse samenleving. Waar parlementaire documenten inzicht bieden in de beleidsmaatregelen die concrete gevolgen hadden voor de inrichting van telecommunicatienetwerken in Nederland, geven krantenartikelen een indruk van de wijze waarop hun lezerspubliek of specifieke – religieuze of lokale – gemeenschappen telefonie beleefd hebben.

Hoewel in de late negentiende eeuw meerdere baanbrekende technologieën – zoals spoorvervoer, stoomboten en telegrafie – de levens van mensen over de hele wereld ingrijpend veranderden,¹³ is een bestudering van vroege telefonie bijzonder relevant in het huidige “Informatietijdperk”. Sommige auteurs vragen zich af of vroege internationale telefonie al een mondiaal dorp (*global village*) vormde.¹⁴ Dit concept van Marshall McLuhan, een van de grondleggers van de mediatheorie, verwijst naar een virtuele omgeving die wereldwijd toegankelijk is en deelnemers toegang biedt tot dezelfde kennis. Het internet is te beschouwen als het toppunt van het mondiale dorp.¹⁵ Meerdere auteurs trekken daarnaast parallellen tussen de maatschappelijke implicaties van de telefoon en die van het internet.¹⁶ Bovendien zijn deze twee media de afgelopen jaren verder met elkaar vervlochten geraakt dankzij de prominente positie van de smartphone in het hedendaagse wereldwijde communicatielandschap. Dit internetgestuurde apparaat herleidt zowel

zijn naam als oorsprong naar de telefoon.

Dit artikel tracht aan te tonen dat de mensen die nieuwe systemen van mediatechnologie normaliter vormgeven – waaronder ingenieurs, ondernemers en klanten – voortbouwen op de basis gelegd door oudere media op het gebied van zowel technologie als gebruiksvormen. Door continuïteiten in Nederlandse telecommunicatie centraal te stellen in zijn analyse hoopt de auteur bij te dragen aan een beter begrip van de complexe verhouding tussen media en maatschappij.

EEN NIEUW WERELDBEELD

De uitvinding van telefonie gebeurde allesbehalve plotseling: er gingen ruim twee decennia van radicale politieke en culturele transformaties aan vooraf. In 1858 constateerde de Amsterdamse zakenman P.N. Muller vol verbijstering dat het afgelopen decennium de volken van Europa een groter aantal wetenschappelijke en technische innovaties van onschatbare waarde had gebracht dan de gehele eeuw daarvoor.¹⁷ Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw zagen mensen overal in de Westerse Wereld een razendsnel toenemend aantal radicale veranderingen in hun dagelijkse levens. Veel historici wijten deze veranderingen aan de opkomst van treinsporen, telegraaflijnen, gemechaniseerde arbeid en massaal geproduceerde fossiele brandstoffen. Dergelijke verklaringen zijn volgens de Nederlandse historicus Auke van der Woud echter onbevredigend; ze gaan immers niet in op de achterliggende oorzaak van deze plotselinge overvloed aan uitvindingen en innovaties.¹⁸ Het Europese klimaat van innovatie van de late negentiende eeuw vindt volgens hem zijn oorsprong in een

“TWEE CONFLICTERENDE VISIES OP TELEFONIE KWAMEN NAAST ELKAAR TE BESTAAN: ENERZIJD WAS HET IETS BEKENDS EN ANDERZIJD IETS VOLLEDIG NIEUWS.”

mentaliteitsverandering als gevolg van een veranderend wereldbeeld.¹⁹

Nieuwe wetenschappelijke instrumenten en inzichten evenals een nieuw begrip van de basiscomponenten van natuurlijke systemen stelden Europeanen in staat om hun eigen leefomstandigheden te bepalen. Ze aanvaardden de natuur en de maatschappij niet langer zonder meer zoals ze waren, maar benaderden deze nu steeds vaker als voorspelbaar en dus maakbaar. Ze hoefden dus niet langer hun toekomst af te wachten, maar konden deze nu zelf vormen. Een beschavingsideaal dat in de negentiende eeuw centraal stond was het beheeren van de goddelijke schepping. Deze religieuze taak kon de mens nu eindelijk uitvoeren. Het veranderende begrip van de natuur is volgens Van der Woud te herkennen in een paradigmatische verschuiving in de benadering van instituties in Nederlandse tijdschriftteksten uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Waar deze in het verleden bijvoorbeeld staatsorganen en wetenschappelijke inspanningen een intrinsiek karakter als belichamingen van ‘orde’ hadden toegekend, begonnen ze nu steeds vaker over deze “ordes” als ‘systemen’ of ‘stelsels’ te spreken.²⁰

Het veranderende wereldbeeld is kenmerkend voor de Westerse moderniteit.²¹ Volgens auteurs als

Marshall Berman en W. Barnett Pearce kent de modernistische denkwijze die in deze moderne samenleving centraal staat stevast een grotere waarde toe aan het nieuwe en rationele dan aan het oude en het irrationele.²² Als baanbrekende innovaties vervullen telecommunicatiesystemen een centrale rol binnen deze vernieuwingsgezinde samenleving.²³ Deze systemen zijn bovendien niet alleen het product van modernistische idealen van vernieuwing en verbetering, maar bevorderen ook zelf moderniseringsprocessen door nieuwe vormen van innovatie mogelijk te maken. Vanwege de centrale rol die technologieën in de moderne samenleving spelen, “essentialiseren” veel auteurs technische systemen in zekere mate door ze als actoren in deze processen te behandelen.²⁴ Volgens etnograaf Philip Vannini kan het concept ‘diffused agency’ de maatschappelijke rol van technische systemen helpen begrijpen. Dit concept verwijst naar sociale situaties waarin mensen technische apparaten behandelen alsof ze agency hebben en reageren op deze agency (bijvoorbeeld door boos te worden op een apparaat omdat het iets verkeerd doet).²⁵

VAN TELEGRAAF NAAR TELEFOON

Lisa Gitelman betoogt

dat alle media drie lange tijd in gang zijn.²⁶ Zo valt ontwikkelingsstadia doormaken: de baanbrekende negentiende- (1) een nieuwigheidsfase, (2) eeuwse elektromagnetische een overgangsfase en (3) een telegraaf te herleiden tot de identiteitscrisis. Volgens haar semaforen (of optische telegrafen) is de introductie van nieuwe die sinds de Oudheid hebben media nooit echt revolutionair, bestaan. De Amerikaanse omdat nieuwe media doorgaans kunstschilder Samuel Morse, voortzettingen vormen van die meestal als de “vader van de ontwikkelingsprocessen die al telegraaf” wordt afgeschilderd,

Tramtransparant uit de jaren dertig van de Gemeentelijke Telefoondienst Amsterdam, geplaatst in lichtbakken in de Amsterdamse trams.

Onno de Wit, Telefonie in Nederland, 1877-1940 (Amsterdam 1998).

was bovendien op zijn idee voor een elektromagnetisch telegraafstelsel gekomen tijdens een studiereis in Europa, alwaar het concept van elektromagnetische telegrafie al sinds 1810 geleerd had beziggehouden.²⁷

In 1844 demonstreerde Morse succesvol het telegraafstelsel dat hij samen met Alfred Vail had ontwikkeld. Dit stelsel voerde de snelheid waarmee informatie kon worden overgebracht aanzienlijk op.²⁸ Zo duurde het in de jaren 1840 – voordat spoorvervoer zijn intrede had gedaan in de Verenigde Staten – tien dagen om een brief van één pagina van New York naar Chicago te versturen. De spoorwegen brachten dit terug tot twee dagen in de jaren 1850, maar de telegraaf van Morse en Vail bracht dit nog verder terug tot slechts enkele minuten.²⁹

Hoewel de telegraaf zakenlui, fabrikanten, nieuwsredacteuren en ambtelijke hulpverleners in staat stelde om hun werk op een effectievere en georganiseerdere manier uit te voeren en zo zichtbaar stedelijke landschappen veranderde, is de technologie nooit echt populair geworden onder het bredere volk.³⁰ Elektromagnetische

telegrafie lag echter ten grondslag aan een andere revolutionaire communicatietechnologie. Het apparaat dat Alexander Graham Bell in 1876 demonstreerde en ruimschoots is erkend als de eerste werkende telefoon was immers per abuis voortgekomen uit een poging van Bell om samen met Thomas A. Watson de telegraaf te verbeteren door meerdere berichten tegelijk te kunnen versturen. Net als de telegraaf heeft de telefoon echter een complex oorsprongsverhaal. De eerste telefoon in de moderne zin van het woord (een apparaat dat geluiden kan versturen en ontvangen) was namelijk al eerder

onopzettelijk uitgevonden door de Duitser Philip Reiss, die hier echter nooit een octrooi voor heeft aangevraagd.³¹

MODERNISEREN EN STRUCTUREREN

Tussen de Nederlandse beleidsvormingsprocessen omtrent telegrafie en

telefonie bestonden enkele opmerkelijke verschillen. Vooral het enorme verschil in tempo valt op. Tussen 1845 en 1847 trad de Nederlandse overheid ietwat aarzelend op tegenover de elektrische telegraaf, die in rap tempo aan internationale populariteit aan het winnen was.³² Pas in 1852 kondigde de Nederlandse overheid haar plan aan om een Rijkstelegraafnetwerk aan te leggen, dat aan het einde van 1855 de belangrijkste

**“NIET IEDEREEN
IN NEDERLAND
WAS EVEN
ENTHOUSIAST
OVER DE NIEUWE
UITVINDING VAN
TELEFONIE.”**

Nederlandse steden zowel met elkaar als met de netwerken van België, Pruisen en Hannover verbond.³³ Hoewel het de overheid vijftien jaar na de demonstratie van de Morsetelegraaf had gekost om een coherent beleid omtrent de technologie te vormen, begon ze al in 1880 – vier jaar na de uitvinding van de telefoon en drie jaar na de introductie van de technologie in Nederland – met het leveren van telefoondiensten.³⁴ Dit aanzienlijke verschil in tempo van beeldvorming tussen telegrafie en telefonie valt aan de hand van verscheidene factoren te verklaren.

Tentijde van de officiële invoering van de telefoon bestond al een wettelijk kader omtrent telecommunicatie, namelijk de Telegraafwet uit 1852, die in eerste instantie ook op telefoondiensten toepasbaar bleek.³⁵ Bovendien werd de Nederlandse samenleving in de laatste decennia van de negentiende eeuw overspoeld door een golf van optimisme. Hierdoor gingen de redenen voor het eerdere aarzelende optreden van de Nederlandse overheid omtrent de telegraaf niet langer op. Zo waren beleidsmakers bang geweest dat de elektrische telegraaf voor kwaadwillige doeleinden kon worden aangewend (door bijvoorbeeld politieke dissidenten), aangezien ze in het verleden getuige waren geweest van het gebruik van de optische telegraaf als een oorlogsinstrument. Daarnaast verkeerde de overheid destijds in financiële moeilijkheden.³⁶

De golf van optimisme kwam niet in de laatste plaats voort uit het langverwachte begin van de industrialisering van Nederland. Rond 1860 kwam langzaamaan een lange industrialisatiegolf op gang die zich in de loop van de komende eeuw

manifesteerde.³⁷ Bovendien brachten enkele internationale trends een nationaal gevoel naar de massa's, waar nationale identiteit in het verleden voornamelijk een zaak van de maatschappelijke bovenklasse was geweest. Zo vonden Nederlanders een nieuwe nationale eigenheid tegenover het verenigende Duitsland. Deze nieuwe nationale identiteit werd aangesterkt door de internationale spanningen en rivaliteiten die het moderne imperialisme teweegbracht.³⁸

Volgens Onno de Wit vormde de periode 1877-1881 een introductie- en innovatiefase voor de telefonie in Nederland. Hij beschrijft dit Nederlandse innovatieproces als fundamenteel anders dan zijn Amerikaanse tegenhanger: de Nederlandse telefonie miste namelijk een uitvindingsfase, omdat Nederland de technologie van elders had overgenomen. De Amerikaanse techniekhistoricus Thomas Hughes stelt dat de overdracht van technologie naar een andere omgeving dan die waarvoor ze oorspronkelijk was ontwikkeld kan resulteren in nieuwe lokale karaktertrekken van het artefact of systeem in kwestie. Zo kan de overdracht van telefonie een unieke Nederlandse stijl van telefonie hebben gevormd.³⁹ Bovendien bereikte de telefoon Nederland niet direct vanuit de Verenigde Staten. Duitsland vormde waarschijnlijk de belangrijkste tussenligger in het overdrachtsproces. Zowel de politiek als industrie in Duitsland was al vroeg begonnen zich te buigen over de nieuwe communicatietechniek, wat resulteerde in de Duitse ontwikkeling van een verbeterd telefoontoestel door Siemens in 1877. Duitsland gold volgens De Wit als een belangrijk gidsland voor Nederland bij de ontwikkeling van telecommunicatiediensten.⁴⁰

In de context van kennistransfers

van de Verenigde Staten naar Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw onderscheidt Frank Inklaar twee vormen waarin uit het buitenland afkomstige kennis in Nederland kan worden toegepast: als 'sjabloon' of als 'creolisering'.⁴¹ Aangezien de aard van de kennistransfers van het begin van de Nederlandse telefonie overeenkomt met de aard van de kennistransfers die Inklaar bespreekt, kunnen deze concepten ook relevant zijn binnen de huidige negentiende-eeuwse context. In beide contexten vond kennisoverdracht namelijk meestal plaats via studiereizen.⁴² Een sjabloon betreft de overname van buitenlandse concepten, zoals een *'human*

relations'-benadering of een *community organization*, die bepaalde associaties opwekken, maar een exacte definitie missen in hun nieuwe Nederlandse context. Creolisering duidt daarentegen op een nieuwe betekenisgeving aan uit het buitenland overgenomen ideeën in de nieuwe Nederlandse context, waaruit iets nieuws en lokaal specifiek voortkomt, zoals een typisch Nederlandse stijl van telefonie.⁴³

Eind 1877 begon de Nederlandse overheid al te experimenteren met de telefoon. Tegelijkertijd vingen particuliere bedrijven aan met hun eigen telefoonexperimenten. Vooral de geluidskwaliteit was aanvankelijk

Zweedse telefoniste, omstreeks 1880.

Wikimedia Commons

een probleem, maar eind 1879 leek dit probleem te zijn verholpen dankzij de uitvinding van de koolmicrofoon. Rond die tijd begonnen Nederlandse burgers, functionarissen van de Rijkstelegraaf en ondernemers ook duidelijk ongeduldig te raken met de “afwachterende” houding van de overheid. Op dat moment was de telefoon al in gebruik als dienstinstrument bij het onderhoud van de Rijkstelegraaf. De overheid was echter nog terughoudend in het verlenen van toegang aan consumenten, omdat ze niet verantwoordelijk wilde worden gehouden voor onzorgvuldige geluidsoverdracht.⁴⁴

Vanaf oktober 1880 begon minister Guillaume Klerck van Waterstaat, Handel en Nijverheid voorzichtig telefoonlijnen open te stellen voor openbaar gebruik, beginnend met de lijn tussen Den Burg en De Cocksdorp op Texel.⁴⁵ Op aandringen van gemeentelijke overheden⁴⁶ stelde hij vervolgens een voorstel voor een Koninklijk Besluit op om telefoondiensten onder te brengen bij de Rijkstelegraaf. Zijn voorstel werd echter afgeslagen door de Raad van State, die de aanleg van een openbaar telefoonnetwerk als een nieuwe overheidsdienst zag. Klerck voerde daartegen echter aan dat de telefoon technisch gezien simpelweg een nieuw type telegraaf was en daarom onder de Telegraafwet van 1852 viel. Er zou dus geen nieuwe wetgeving vereist zijn en een Koninklijk Besluit zou volstaan. In januari 1881 vaardigde de koning een dergelijk besluit uit.⁴⁷

Zo kwamen telefoondiensten officieel in het portfolio van de Rijkstelegraaf terecht. De inbedrijfstelling van de telefoon door de Rijkstelegraaf valt te beschouwen als een Nederlandse “creolisering” van de telefoon. Om de nieuwe technologie spoedig in gebruik te

stellen, had de overheid haar in de categorie van telegrafie geforceerd, opdat ze voor het ogenblik geen aanvullende wetgeving vereiste. De Wit benadrukt dat dit zeker niet betekent dat de telefoon exclusief als een onderdeel van de Rijkstelegraaf werd gezien gedurende deze periode.⁴⁸ Nederlandse burgers waren namelijk zeer enthousiast geraakt over de telefoon dankzij alle wonderverhalen over het apparaat in de pers.⁴⁹ Hoewel de wettelijke behandeling van telefonie als een vorm van telegrafie simpelweg trachtte gehoor te geven aan de wens van Nederlandse burgers om de telefoon te gebruiken, bracht deze ook een ongemakkelijke co-existent van twee conflicterende visies op de technologie tot stand: enerzijds als iets bekends en anderzijds als iets geheel nieuws.⁵⁰

Het gebrek aan een aparte wet om de telefoon te reguleren, begon al snel problemen op te leveren. Zo moest bij de aanleg van nieuwe telefoonlijnen aan zowel het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid als de betreffende gemeentelijke overheden om goedkeuring worden gevraagd.⁵¹ In 1883 oordeelde de Arrondissementsrechtbank van Amsterdam dat de telefoon niet gereguleerd kon worden door de Telegraafwet van 1852.⁵² Hun hoofdreden voor dit oordeel was de eis van de wet dat grondeigenaren het gebruik van hun grond voor telecommunicatie-infrastructuur tolereerden.⁵³ Een opmerkelijk geval – dat in de Tweede Kamer werd besproken – was dat van de Amsterdamse meneer Van Goor, die de private *Nederlandsche Bell-Telefoon Maatschappij* (NBTM), het bedrijf dat de lokale telefoonverbindingen van de Rijkstelegraaf exploiteerde, voor het gerecht daagde, nadat deze een telefoonlijn over zijn dak heen had

aangelegd.⁵⁴ De grondrechtenkwes- tie escaleerde zodanig dat de Hoge Raad in 1903 oordeelde dat de telefoon inderdaad niet onder de Telegraafwet viel.⁵⁵

Bovendien merkte Tweede Kamerlid Tydeman op dat een 'onzichtbare hand' de aanleg van nieuwe interlokale telefoonverbindingen door elke andere partij dan de NBTM leek te belemmeren.⁵⁶ Volgens De Wit ontmoedigde de overheid de aanleg en verbetering van interlokale lijnen door de NBTM om de kosten van een toekomstige overname laag te houden. Hierdoor bleef de telefooninfrastructuur in het land tot het midden van de jaren 1890 relatief beperkt in vergelijking met het telegraafnetwerk. Na de uitspraak van de Hoge Raad introduceerde de Nederlandse overheid in 1904 een nieuwe Telegraaf- en Telefoonwet. Zo kwam het netwerk dat voorheen was beheerd door de NBTM in handen van de overheid. Veel stedelijke telefoonnetwerken werden hierbij echter niet genationaliseerd, omdat veel steden de NBTM uit onvrede hadden verdrongen. Zo bestond aan het begin van de twintigste eeuw een onoverzichtelijke eigendomssituatie binnen het Nederlandse telefoonnetwerk.⁵⁷

DE NEDERLANDSE SAMENLEVING EN DE TELEFOON

De telegraaf bracht een wereldwijde metamorfose aan zowel de zakenwereld als dienstensector. Toch waren aan dit medium nooit de lovende woorden besteed waarmee de bredere Nederlandse maatschappij de telefoon heeft overgoten. Van der Woud betoogt dat de enorme verschillen in maatschappelijke ontvangst tussen de telegraaf en de telefoon te verklaren vallen uit het gebrek aan een 'geschiedenis' of 'traditie' van telefonie.⁵⁸ Dit standpunt lijkt haaks te staan op dat

van Gitelman, die de continuïteit van nieuwe media benadrukt.⁵⁹ Van der Woud verwijst vooral specifiek naar de nieuwheid van het concept van spraakcommunicatie over lange afstanden. Telegrafische communicatie werd gekenmerkt door een beknopte telegramstijl, die in informele situaties te onpersoonlijk aanvoelde en in formele situaties vaak tot verwarring leidde. Telefonie kende deze nadelen niet. Omdat de verbinding direct was, konden correspondenten direct al hun gedachten over het besprokene uitwisselen en zo nodig onmiddellijk om verduidelijking vragen.⁶⁰ Gitelman erkent het belang van historische variabiliteit dat Van der Woud aankaart, hoewel ze benadrukt dat epistemologische continuïteit even zwaar dient te wegen in beschrijvingen van nieuwe media.⁶¹

Bij nieuwe communicatievormen is continuïteit vooral te herkennen in de gebruikte symboliek. Zo ontleent telefonische communicatie de gebruikelijke opening van een gesprek 'Hallo?' aan interpersoonlijk contact onder vier ogen, waarbij 'Hallo!' geldt als een begroeting. Volgens de Spaanse socioloog Balamero Cores hebben alle sociale interacties die gemedieerd worden door technologie een ander karakter dan andere typen interpersoonlijke communicatie en een eigen symboliek. Deze symboliek kan deel uitmaken – of afkomstig zijn – van een breder maatschappelijk symbolisch ecosysteem. Cores benadrukt dat de betekenisleer van telecommunicatiesystemen gevormd wordt door en tijdens de sociale interactie die zij faciliteren.⁶² Hughes betoogt dat grootschalige technische systemen zoals telefonie zowel sociaal geconstrueerd als maatschappijvormend zijn en uit een warrig en complex

samenraapsel van probleemoplossende componenten bestaan, waaronder zowel materiële componenten (zoals techniek en infrastructuur) als immateriële componenten (zoals symboliek).⁶³ Zo verwijst ‘telefonie’ naar een technologie evenals een sociaal concept. Inklaars concepten ‘creolisering’ en ‘sjabloon’ kunnen hierbij helpen respectievelijk de implementatie van uit het buitenland ontleende technische kennis te onderscheiden van een cultureel geconstrueerd begrip van telefonie. Deze twee overdrachtvormen vormen samen de lokale stijl van telefonie.

Nederlandse overheid, een nadrukkelijk onderscheid tussen de telefoon en de telegraaf. Een maand later prees een artikel in de *Vlaardingsche Courant* de praktisch beproefde technologie als ‘een nieuw wonder’. Het artikel ging verder gedetailleerd in op zowel de uitvinding als de technologie van telefonie.⁶⁵

Opvallend genoeg stelde een artikel in het *Algemeen Handelsblad* van december van dat jaar dat de inrichting van de telefoon ‘als bekend [te] veronderstellen’ was,⁶⁶ waar regionale kranten nog een maand daarvoor een korte uitleg van het apparaat bij hun artikelen

“ TELEGRAFISCHE COMMUNICATIE WERD GEKENMERKT DOOR EEN BEKNOPTTE TELEGRAMSTIJL, DIE IN FORMELE SITUATIES VAAK TOT VERWARRING LEIDDE.”

In 1877 begonnen zowel regionale als nationale kranten in Nederland uitgebreid verslag te geven over de telefoon. De meeste artikelen omtrent het onderwerp richtten zich dat jaar op het introduceren van hun doelpubliek aan dit nieuwe concept. Zo schreven zowel de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* als de *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* in juni van dat jaar over een demonstratie van een telefoonverbinding tussen Londen en Brussel over de ‘hooge verwachtingen die men in Amerika heeft van deze nieuwe uitvinding, die voor het geluid zou zijn wat de telegraaf is voor het schrift.’⁶⁴ Zo maakten de kranten, in tegenstelling tot de

erover hadden gevoegd.⁶⁷ Waarschijnlijk ging het *Algemeen Handelsblad* ervan uit dat zijn hoogopgeleide, ondernemende lezers wel op de hoogte zouden zijn van het onderwerp dat voor hen bij uitstek interessant was. De verslaggeving van het *Algemeen Handelsblad* over de telefoon verschilde ook aanzienlijk van die van de meeste nationale en regionale kranten met een breder lezerspubliek, die vaak sensationele wonderverhalen over het apparaat vertelden.⁶⁸ In plaats daarvan richtte het *Algemeen Handelsblad* zich op mogelijke toepassingen en verbeteringen van de technologie.⁶⁹ In 1884 was de telefoon al dermate ingeburgerd in Nederland dat bij reclameberichten in kranten telefoonnummers verschenen.⁷⁰

Krantenartikelen uit de late negentiende eeuw tonen ook aan hoe de maatschappij een technisch systeem als telefonie kan vormgeven. Kranten deden regelmatig verslag over nieuwe telefoonmodellen die functies hadden opgenomen die consumenten duidelijk gemist hadden in gebruikelijke telefoonmodellen. Zo schreef het *Algemeen Handelsblad* al in 1877 over een nieuw telefoonmodel dat een signaal gaf wanneer iemand aan de andere kant aan het spreken was, een functie waar consumenten een uitgesproken behoefte aan hadden.⁷¹ Verder berichtte hetzelfde blad in de jaren 1880 over nieuwe technologische innovaties die telefoonmodellen mogelijk maakten die vanuit een comfortabele positie konden worden gebruikt of een betere geluidskwaliteit hadden.⁷² De uiting van consumenten van hun behoefte aan een combinatie van de telefoon en fonograaf leidde bovendien in 1899 tot de eerste antwoordapparaten.⁷³ Omdat kennis over de behoeften van klanten op deze manier gemakkelijk verkrijgbaar was, konden telefoonfabrikanten hier continu op inspelen.

Niet iedereen in Nederland was even enthousiast over de nieuwe uitvinding van telefonie tijdens de Belle Époque. Uitingen van kritiek en desillusie ten opzichte van het nieuwe medium waren tijdens die periode vooral te vinden in religieus-conservatieve kranten en regionale kranten uit dunbevolkte gebieden. Al in 1877 verscheen in het orthodox-gereformeerde dagblad *De Standaard* een satire van de wonderverhalen over de telefoon van andere kranten, die felle kritiek uitte op de Nederlandse verheerlijking van de potentie van de

telefoon om direct menselijk contact en reizen overbodig te maken.⁷⁴ Ook de katholieke krant *De Tijd* benadrukte de vele gevaren van het apparaat.⁷⁵ Sommige religieuze conservatieven in Nederland lijken in deze periode te hebben gevreesd voor de onvoorspelbare en mogelijk ingrijpende gevolgen die telefonie kon hebben voor hun vaak hechte gemeenschappen. Ook sommige leden van plattelandsgemeenschappen lijken angstig te hebben aanschouwd hoe de aanleg van telefoonsystemen hun directe omgeving ingrijpend veranderde. Zo gingen kranten in plattelandsgebieden in op de fysieke gevaren die kwamen kijken bij de aanleg van de nieuwe telecommunicatie-infrastructuur, waaronder een onveilige situatie op straat.⁷⁶

De introductie van telefonie in Nederland had ook onverwachte uitkomsten. Zo maakte ze nieuwe gedragsvormen mogelijk die gevestigde sociale normen uitdaagden of ontwrichtten. Sommige contemporaine commentatoren in de pers beweerden dat telefoongestuurd tegendraads gedrag een geheel nieuwe moraliteit inluidde.⁷⁷ Veel auteurs voeren echter aan dat het waarschijnlijker is dat sommige mensen simpelweg nieuwe mogelijkheden zagen in de telefoon om zich veilig seksueel of romantisch te uiten op een manier die anders niet mogelijk – maar wel wenselijk voor hen – was geweest.⁷⁸ Anderen herkenden de telefoon daarentegen als een nieuw systeem dat ze konden benutten voor persoonlijke winst in de vorm van criminele of kwaadwillige activiteiten.⁷⁹

Sommige auteurs passen het concept van het ‘mondialedorp’ op telefonie toe.⁸⁰ Aangezien dit concept verwijst naar een gemeenschappelijke virtuele ruimte

waarin elke deelnemer onafhankelijk van locatie toegang heeft tot dezelfde kennis, is een vrij en open internet te beschouwen als het toppunt van het mondiale dorp.⁸¹ Toch is een belangrijk verschil tussen de telefoon en het internet dat de virtuele ruimten die de eerstgenoemde tot stand brengt slechts bevolkt worden door twee correspondenten.⁸² Daarom is het metafoor van het mondiale dorp nog niet geheel toepasbaar op telefonie tijdens de Belle Époque. Wel ontleent internetcommunicatie een deel van haar symboliek overduidelijk aan telefonie. Dit wordt vooral zichtbaar in het huidige gebruik van de smartphone.

CONCLUSIE

Dit artikel bevroeg hoe de verwevenheid van maatschappij, politiek en technologie de implementatie en het gebruik van telefonie in Nederland tijdens de *Belle Époque* beïnvloedde. De Nederlandse maatschappij bleek tijdens deze periode een unieke eigen stijl van telefonie te hebben verworven. Hoewel telefonie aanzienlijk van telegrafie verschilde in sociale implicaties, behandelde de Nederlandse overheid telefonie voor meer dan twee decennia (1881-1904) wettelijk als een vorm van telegrafie. Hierdoor kwamen twee conflicterende visies op telefonie naast elkaar te bestaan: enerzijds als iets bekends en anderzijds als iets volledig nieuws.

Telefonie omvat een grootschalig technisch systeem waarop de samenleving inspeelde als zowel een medium als een concept. Dit systeem is zowel sociaal geconstrueerd als maatschappijvormend. Krantenartikelen werpen een blik op de beleving van de telefoon van hun lezerspubliek en soms ook van specifieke – religieuze of lokale – gemeenschappen.

Hieruit blijkt dat het Nederlandse concept van telefonie deels was gevormd door de internationale ontvangst van de technologie, maar toch voornamelijk door lokale socioculturele contexten. Consumenten beïnvloedden de toekomst van de telefoon door voortdurend openbaar hun behoeften omtrent functies van het apparaat te uiten. Daarnaast leidde de telefoon ook tot nieuwe gedragsvormen in de maatschappij, waaronder nieuwe vormen van seksueel en crimineel gedrag. Sommige leden van de Nederlandse samenleving voelden zich echter ook gedesillusioniseerd door de razendsnelle, onvoorspelbare veranderingen die de nieuwe technologie in hun dagelijkse levens bracht.

Hoewel telefonie het wereldwijde communicatielandschap ingrijpend veranderde, vormde haar gebruik vanwege het afgezonderde karakter nog geen mondiaal dorp. Toch zal haar symboliek ongetwijfeld voortleven in het hedendaagse mondiale dorp van het internet. Toekomstig onderzoek kan verder ingaan op zowel de onverwachte gebruiksvormen van de telefoon als de verhouding van het medium tot het mondiale dorp. ■

Joey Stofberg volgt de researchmaster Modern History and International Relations aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoeksinteresse ligt voornamelijk bij de invloed van globaliseringsprocessen en technologische ontwikkelingen op de ervaring van (groeps)identiteit, met bijzondere aandacht voor subalterne groepen. Deze bachelorscriptie is begeleid door dr. Tim Verlaan aan de Universiteit van Amsterdam.

Noten:

1. Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006) 365.
2. W.O. de Wit, J. Hermans en A.A. Albert de la Bruhèze, 'De vele gezichten van de telefoon' in: J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel V. Transport, communicatie* (Eindhoven 2002) 179-201, aldaar 180.
3. W.O. de Wit, 'Het communicatielandschap in de twintigste eeuw. De materiële basis' in: J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel V. Transport, communicatie* (Eindhoven 2002) 161-177, aldaar 161; Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 14.
4. W.O. de Wit, 'Communicatie in Nederland in de twintigste eeuw' in: J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel V. Transport, communicatie* (Eindhoven 2002) 153-159, aldaar 154-155.
5. Bijv. J.L. van Zanden, 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw en het Britse model', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995) 50-66, aldaar 50; J.W. Schot en Dick van Lente, 'Techniek, industrialisatie en de betwiste modernisering van Nederland' in: J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel VII. Techniek en modernisering, balans van de twintigste eeuw* (Eindhoven 2003) 257-283, aldaar 257; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland* (Amsterdam 2005) 565.
6. De Wit, 'De materiële basis', 161.
7. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 11.
8. Thomas P. Hughes, 'The evolution of large technological systems' in: Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes and Trevor J. Pinch (eds.), *The social construction of technological systems. New directions in the sociology and history of technology* (Cambridge, MA-Londen 1987) 51-82, aldaar 51, 53-54.
9. Fabian Muniesa, 'Actor-network theory' in: James D. Wright (ed.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (Amsterdam 2015) 80-84, aldaar 80-84.
10. Annemarie Mol, 'Actor-network theory. Sensitive terms and enduring tensions', *Kölnner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 50:1 (2010) 253-269, aldaar 257, 265-266.
11. Bruno Latour, 'Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern', *Critical Inquiry* 30 (2004) 225-248, aldaar 231.
12. Bruno Latour, *We have never been modern* (Hemel Hempstead 1993) 117.
13. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 15.
14. Bijv. Beverly Jones, 'Cultural implications of integrated media', *Leonardo* 24:2 (1991) 153-158, aldaar 154.
15. Matteo Ciastellardi, 'Education overload. McLuhan and the quest for new patterns in the era of total surround', *International Journal of McLuhan Studies* 2 (2012) 19-24, aldaar 21.
16. John Durham Peters, 'The telephonic uncanny and the problem of communication', Jonathan Sterne (ed.), *The sound studies reader* (Abingdon-New York 2012) 363-371, aldaar 366; Michael McGuire, *Hypercrime. The new geometry of harm* (Abingdon-New York 2007) 68.
17. P.N. Muller, 'Vijftig jaren tijds', *Econ* 7 (1858) 297-336, aldaar 299, als geciteerd door: Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 11.
18. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 11.
19. Ibidem, 11-14.
20. Ibidem.
21. Marshall Berman, *All that is solid melts into air. The experience of modernity* (Penguineditie; New York etc. 1988) 345-346; W. Barnett Pearce, 'Toward communicative virtuosity. A meditation on modernity and other forms of communication' (Paper gepresenteerd op het seminar *Modernity as a Communication Process. Is Modernity "On Time"?*, Russian State University for Humanities, Moscow 2005), opgehaald van <http://www.humiliationstudies.org/documents/PearceCommunicativeVirtuosity.pdf> (laatst geraadpleegd 24 mei 2019); Rosemary Wakeman, 'Rethinking postwar planning history', *Planning Perspectives* 29:2 (2014) 153-163, aldaar 154-156.
22. Berman, *All that is solid*, 345-346; Pearce, 'Toward communicative virtuosity', 3, 7.
23. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 14; Richard R. John, 'Postal networks and American telecommunications' (Paper gepresenteerd op het *XIV International Economic History Congress*, Helsinki 2006), opgehaald van <http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers3/John.pdf> (laatst geraadpleegd 24 mei 2019) 2.
24. Lisa Gitelman, *Always already new. Media, history, and the data of culture* (Londen-Cambridge, MA 2006) 1-2.
25. Philip Vannini, 'Material culture and technoculture as interaction' in: Idem, *Material culture and technology in everyday life. Ethnographic approaches* (New York 2009) 73-85, aldaar 76-77.
26. Gitelman, *Always already new*, 6.
27. O. de Wit, 'Telegrafie en telefonie' in: H.W. Lintsen e.a. (eds.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890. Deel IV. Delfstoffen, machine- en scheepsbouw, stoom, chemie, telegrafie en telefonie* (Zutphen 1993) 273-298, aldaar 274-276.
28. Ibidem, 276; Joel A. Tarr, Thomas Finholt and David Goodman, 'The city and the telegraph. Urban telecommunications in the pre-telephone era', *Journal of Urban History* 14:1 (1987) 38-80, aldaar 39.
29. Ronnie J. Phillips, 'Digital technology and institutional change from the gilded age to modern times. The impact of the telegraph and the internet', *Journal of Economic Issues* 34:2 (2000) 266-289, aldaar 270.
30. John, 'Postal networks', 3; Tarr e.a., 'The city and the telegraph', 71.
31. De Wit, 'Telegrafie en telefonie', 291-292.
32. Ibidem, 278.
33. Ibidem, 282; E.B.A. van der Vleuten, 'De materiële eenwording van Nederland' in: J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel VII. Techniek en modernisering, balans van de twintigste eeuw* (Eindhoven 2003) 43-73, aldaar 49.
34. Onno de Wit, *Telefonie in Nederland, 1877-1940. Opkomst en ontwikkeling van een grootschalig technisch systeem* (Amsterdam 1998) 53, 59.
35. Ibidem, 59.
36. De Wit, 'Telegrafie en telefonie', 278.
37. Schot e.a., 'Techniek, industrialisatie en de betwiste modernisering', 257.
38. Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 563-566; Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 15.
39. De Wit, *Telefonie in Nederland*, 51; Hughes, 'The evolution', 67.
40. De Wit, *Telefonie in Nederland*, 52-53; De Wit, 'Telegrafie en telefonie', 293; vgl. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 44.
41. Frank Inklaar, *Van Amerika geleerd. Marshallhulp en kennisimport in Nederland* (Den Haag 1997) 335-336.
42. Ibidem, 328-329; De Wit, *Telefonie in Nederland*, 56; De Wit, 'Telegrafie en telefonie', 296.
43. Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 335-336.
44. De Wit, *Telefonie in Nederland*, 53-57; G.J.G. Klerck, 'Memorie van antwoord', *Handelingen der Tweede Kamer 1879-1880. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1880. Bijlage A*, nr. 2 IX 11 (15 november 1879) 13-21, aldaar 21, opgehaald van <https://repository.overheid.nl/laatst geraadpleegd 17 juni 2019>).
45. De Wit, *Telefonie in Nederland*, 57; De Wit, 'Telegrafie en telefonie', 293-294.
46. De Bruyn Kops e.a., 'Voorlopig verslag', *Handelingen der Tweede Kamer 1880-1881. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1881. Bijlage A*, nr. 2 IX 9 (17 november 1880) 3-10, aldaar 10, opgehaald van <https://repository.overheid.nl/laatst geraadpleegd 17 juni 2019>).
47. De Wit, *Telefonie in Nederland*, 58-59; De Wit, 'Telegrafie en telefonie', 294.
48. De Wit, 'Telegrafie en telefonie', 296.
49. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 44.

50. Bijv. '61ste vergadering', *Handelingen der Tweede Kamer 1894-1895* (31 mei 1895) 1205-1222, aldaar 1206, opgehaald van [https://repository.overheid.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://repository.overheid.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

51. De Wit, *Telefonie in Nederland*, 61.

52. '64ste zitting', *Handelingen der Tweede Kamer 1884-1885* (17 juni 1885) 1061-1073, aldaar 1062, opgehaald van [https://repository.overheid.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://repository.overheid.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).); '11de vergadering', *Handelingen der Tweede Kamer 1903-1904* (16 oktober 1903) 159-176, aldaar 159, opgehaald van [https://repository.overheid.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://repository.overheid.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

53. '64ste zitting', 1062; '63ste zitting', *Handelingen der Tweede Kamer 1884-1885* (16 juni 1885) 1045-1059, aldaar 1048, opgehaald van [https://repository.overheid.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://repository.overheid.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

54. '64ste zitting', 1062.

55. De Wit, *Telefonie in Nederland*, 117.

56. '61ste vergadering', 1209.

57. De Wit, 'De materiële basis', 162-163.

58. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 365.

59. Gitelman, *Always already new*, 6, 11.

60. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 364-365.

61. Gitelman, *Always already new*, 12.

62. Baldomero Cores Trasmonte, 'Sociología de la comunicación social', *Revista española de la opinión pública* 27 (1972) 57-90, aldaar 73.

63. Hughes, 'The evolution', 51.

64. 'Buitenland. Algemeen overzicht', *Provinciale Overijsselsche en Zwolse Courant* (14 juni 1877), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 26 januari 2020\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2026%20januari%202020).);

'Buitenland. Engeland', *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosche Courant* (16 juni 1877), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 26 januari 2020\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2026%20januari%202020).).

65. Pr. Reg., 'De telefoon', *Vlaardingsche Courant* (21 juli 1877), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 26 januari 2020\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2026%20januari%202020).).

66. Mars, 'De telefoon', *Algemeen Handelsblad* (29 december 1877), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 26 januari 2020\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2026%20januari%202020).).

67. 'Allerlei', *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosche Courant* (22 november 1877), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).); 'Buitenland', *De Gooi- en Eemlander* (24 november 1877), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

68. Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 43-44.

69. Bijv. Mars, 'De telefoon'; 'Telefoon met wekker', *Algemeen Handelsblad* (17 december 1877), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

70. Bijv. 'Advertentie. C.J. Boele & Zoon, Sigarenfabrikanten', *Algemeen Handelsblad* (20 november 1884), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

71. 'Telefoon met wekker', *Algemeen Handelsblad* (17 december 1877), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

72. 'Een nieuwe telefoon', *Algemeen Handelsblad* (11 maart 1887), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).); 'Allerlei', *Algemeen Handelsblad* (13 oktober 1889), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

73. 'Een nieuwe telefoon', *Haagsche Courant* (27 februari 1899), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).); 'Een telefoon-phonograaf', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (28 december 1899), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

74. 'Telefoon en toekomst', *De Standaard* (11 december 1877), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

75. 'Posterijen en telegraphie', *De Tijd* (12 november 1888), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).); 'Besmetting door de telefoon', *De Tijd* (16 december 1900), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

76. 'Straatgevaarlijk', *Nieuwsblad van het Noorden* (19 juni 1906), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).); 'Onweer-gevaar', *Nieuwsblad van Friesland. Hepkema's Courant* (29 juni 1904), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).); 'De telefoon als helper der dieven', *Nieuwsblad van het Noorden* (12 maart 1905), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

77. Ithiel de Sola Pool, *Forecasting the telephone. A retrospective technology assessment of the telephone* (Norwood, NJ 1983) 133; 'De telefoon..... wortel van alle kwaad', *Nieuwe Tilburgse Courant* (11 oktober 1913), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).); 'De telefoon bron van alle kwaad', *Leeuwarder Courant* (13 oktober 1913), opgehaald van [https://resolver.kb.nl/\(laatst geraadpleegd 17 juni 2019\)](https://resolver.kb.nl/(laatst%20geraadpleegd%2017%20juni%202019).).

78. Carolyn Marvin, *When old technologies were new. Thinking about electric communication in the late nineteenth century* (Oxford etc. 1988) 70; Brett Lunceford, 'Virtual sex' in: Mary Kosut (ed.), *Encyclopedia of gender in media* (Thousand Oaks, CA 2012) 425-427, aldaar 425; Daniel Eisenberg, 'Pasado, presente y perspectivas del teléfono erótico' in: Antonio Cruz Casado (ed.), *El cortejo de Afrodita. Ensayos sobre literatura hispánica y erotismo* (Málaga 1997), opgehaald van <http://users.ipfw.edu/jehle/deisenbe/encyclopedia/telefono.pdf> (laatst geraadpleegd 13 juni 2019) 4.

79. McGuire, *Hypercrime*, 68; Pool, *Forecasting the telephone*, 97.

80. Bijv. Jones, 'Cultural implications', 154.

81. Ciastellardi, 'Education overload', 21.

82. Eric Peterson, 'telephone (2)', *The Chicago School of Media Theory* (s.d.), opgehaald van <https://lucian.uchicago.edu/blogs/mediathory/keywords/telephone-2/> (laatst geraadpleegd 16 juni 2019).

DE MAROKKAANSE DIASPORA: EEN HISTORISCHE ANALYSE

Het narratief van de ‘succes-Marokkaan’ is problematisch voor de integratie van Marokkaanse Nederlanders, meent Nadia Bouras. Als migranten niet meer als collectief lijdend zijn maar juist als individuen worden gezien, zetten we als maatschappij een stap in de goede richting.

Kauthar Bouazzati

In de jaren zestig ruilde een grote groep mensen uit Marokko hun land in voor een nieuw thuisland: Nederland. Ruim vijftig jaar later vormen de Marokkaanse migranten de op één na grootste migratiegroep in Nederland. Nadia Bouras verdedigde in 2012 haar proefschrift over vijftig jaar migratiegeschiedenis van Marokkaanse Nederlanders. De migratiecriticus Paul Scheffer kwam in 2007 uit met een boek genaamd *Het Land van Aankomst*. Met een knipoog naar Scheffer besloot Bouras haar proefschrift *Het Land van Herkomst* te noemen. Nu is ze als universitair

Nadia Bouras

docent verbonden aan de Universiteit van Leiden, en is ze de vertegenwoordiger van het Nederlands Instituut in Marokko (NIMAR). Daarnaast draagt Bouras met haar onderzoeken bij aan het publieke debat, waar er tot op de dag van vandaag een felle discussie plaatsvindt als het gaat over integratie van onder andere de Marokkaans-Nederlandse bevolking. *Skript*-redacteur Kauthar Bouazzati

ging met Bouras in gesprek over migratiegeschiedenis, het publieke debat en de taak van historici.

PARADIJSVOGEL

‘Ik wilde eigenlijk altijd al geschiedenis studeren, dat wist ik al op de basisschool,’ vertelt Bouras aan haar keukentafel op een zonnige decemberochtend. Lachend voegt ze toe dat dit tot ergernis van haar

“DAT JE PAS MEETELT ALS JE IETS EXCEPTIONEELS BEREIKT IS EEN HELE TREURIGE CONCLUSIE.”

decaan was die wilde dat ze bestuurskunde ging studeren. ‘Toen dacht ik, dat wil ik helemaal niet!’ Na de middelbare school afgerond te hebben begon Nadia Bouras haar studie geschiedenis aan de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam. In die tijd waren er niet veel Amsterdammers die daar studeerden, maar vooral veel witte provincialen. ‘Ik zat daar dus als een van de weinige Amsterdammers en als

iemand met een migratieachtergrond. Ik voelde me al snel een paradijsvogel, daar heb ik lang last van gehad.’ Gelukkig trof ze een lotgenoot: een orthodox-Joodse Amsterdammer die al snel haar vriendin werd. ‘Wij dachten allebei, deze mensen kennen ons niet, snappen ons niet. Het idee dat wij onszelf en de wereld wel begrijpen, maar andersom niet.’

Op de middelbare school ging

het VWO Nadia Bouras vrij makkelijk af. Nadat ze haar centraal examens zonder al te veel moeite had gehaald ging Bouras voor haar rijexamen. Toen ze hiervoor was gezakt was dat naar eigen zeggen het begin van haar faalangst. 'Dat was voor mij het moment dat ik besepte dat niet alles wat ik aanraakte in goud veranderde.' In diezelfde week had ze haar eerste tentamenperiode op de universiteit. Complete black-outs zorgden ervoor dat haar gevoel van falen werd versterkt. Na een periode waarin ze haar tentamens helemaal niet meer durfde te maken, pakte Bouras de draad weer op. Falen was voor de historica in opleiding geen optie. Spijt over haar studiekeuze heeft ze ook nooit gehad. 'Ik wist dat dit is wat ik wilde doen, maar ik wilde ook heel graag weg. Ik heb altijd al in Amerika willen studeren, dus ik dacht: dat ga ik gewoon doen.'

AMERIKAANSE VRIJHEID

In tegenstelling tot het hedendaagse aanbod was er in die tijd geen regulier programma voor studenten die buiten Europa wilden studeren. Toch slaagde Bouras erin om zelf op zoek te gaan naar opties. Lachend haalt ze een papiertje tevoorschijn waar haar opties voor universiteiten opstaan. 'Dat waren drie Amerikaanse universiteiten die ik toen had opgeschreven.' Een jaar later, vol optimisme, vertrok Bouras naar New Jersey. Volgens Bouras zou iedere student naar het buitenland moeten gaan. Daarnaast vindt ze het belangrijk dat studenten dichtbij zichzelf blijven. Als je onderzoek doet is het belangrijk dat je voor onderwerpen kiest waar je eigen interesse naar uitgaat. 'En,' herhaalt ze, 'Ga op reis! Dat is écht goed voor je. Het aanbod is er, je hoeft alleen maar te gaan!'

Bouras vertelt enthousiast over haar periode in Amerika. Volgens de historica dwingt een ervaring in het buitenland een student om na te denken over zaken die je normaal gesproken misschien over het hoofd ziet. Voor Bouras geldt dat colleges over Afro-Amerikaanse en Amerikaanse geschiedenis haar ogen hebben geopend. Daarnaast bezocht ze via het uitwisselingsprogramma van de universiteit verschillende plekken in Amerika 'voor een prikkie'. 'Als ik mensen dan vertelde dat ik uit Nederland kwam werd dat nooit van me aangenomen. Ik bedoel, leg dat maar uit met mijn naam.' Bouras vertelde dan dat ze een Arabische achtergrond had en dat haar ouders gemigreerd waren. 'Dat soort gebeurtenissen hebben mij heel erg aan het denken gezet. Het is heel gek, maar in Amerika voelde ik me voor het eerst Marokkaans.' Dit besef zorgde er tegelijkertijd voor dat de historica steeds geïnteresseerder werd in de migratiegeschiedenis van haar ouders.

EEN NIEUWE START

Terug van Amerika zat Bouras vol inspiratie. Op de Vrije Universiteit was er inmiddels een toename van Marokkaanse studenten te zien. Er waren ook studentenverenigingen opgericht voor Marokkanen. 'Op de campus van de universiteit in New Jersey had ik ook gezien dat studenten zich organiseerden langs etnische lijnen. Dat zag ik wel zitten.' Zodoende sloot ze zich aan bij een studentenvereniging waar ze goede vrienden aan heeft overgehouden. Bouras schreef zich ook in voor een interfacultair vak over Marokko. 'Dat was echt heel interessant. Allerlei disciplines, antropologie, economie, politicologie, kwamen samen in dit vak.' Dat was ook het

moment dat Bouras begon na te denken over Marokko als onderzoeksonderwerp; er was immers genoeg over te vertellen

In diezelfde periode vond er in Gouda een expositie plaats over de migratie van Marokkaanse vrouwen. Binnen de historiografie van migratiegeschiedenis, en in de historiografische literatuur in het algemeen, is sprake van een lacune als het gaat om het perspectief van vrouwen. Als het al over Marokkanen en migratie gaat, dan gaat dat vaak over mannen. Bouras raakte geïnspireerd door de expositie. Tegelijkertijd volgde ze een college over migratie bij Jan Lucassen. 'Dit was nog in de tijd dat Google nieuw was,' zegt ze lachend. 'Toen we het hadden over hoe je literatuur op kunt zoeken over migratie, zei ik: ik vind die boeken gewoon in mijn boekenkast. Hij dacht natuurlijk: hoezo heb jij boeken over migratie in je boekenkast?'

Uiteindelijk zou het Lucassen zijn die haar begeleidt bij haar scriptieonderzoek over Marokkaanse gezinshereniging. 'Het narratief was toen dat mannen hun vrouwen naar Nederland "haalden". Alsof het gaat om een kudde schapen.' Dat heeft Bouras genuanceerd door in haar scriptieonderzoek meerdere vrouwen te interviewen over hun ervaring met migratie. In 2005 studeerde ze af als historica, het jaar van 400 jaar betrekkingen tussen Marokko en Nederland. Mozaïek, een onderdeel van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), had een beurs binnengehaald om onderzoek te doen naar migratie. Met de hulp van Lucassen schreef ze een onderzoeksvoorstel, maar dat werd niet gehonoreerd.

Bouras stond in de tussentijd echter niet stil. Ze had een leidinggevende

functie in een café en werkte bij het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV, nu Atria). Daar werkte ze aan een boek dat belangrijke vrouwen uit moest lichten. In 2006 kwam ze opnieuw een vacature tegen voor een promotieplek in Leiden. Daar is ze, precies een jaar na haar afstuderen, voor aangenomen. 'Dat vond ik natuurlijk heel leuk, maar ik schrok wel van hoe weinig geld ik verdiende. Veel minder dan ik gewend was in de horeca en het IAV!'

HET LAND VAN AANKOMST

Bouras' proefschrift gaat over de migratiebeweging van Marokkanen. Hierin onderzoekt Bouras vijftig jaar migratie van Marokkanen, van 1960 tot 2010. Net zoals nu was migratie tien jaar geleden ook een belangrijk maatschappelijk vraagstuk. Bouras vindt het dan ook belangrijk om aanwezig te zijn in het publieke debat. 'Ik ben nooit een conventionele wetenschapper geweest, ook niet toen ik nog bezig was met promoveren. Aansluiting op het publieke debat is onze eerste taak. De meeste historici vinden dat historici niet alleen voor zichzelf moeten schrijven, en dat een samenleving daarvan moet kunnen profiteren. Maar zodra je dat doet en bijvoorbeeld aansluit bij een televisieprogramma krijg daar weer opmerkingen over van diezelfde historici. Dat is gewoon jammer.'

Het weerhoudt Bouras er niet van om bij te dragen aan het publieke debat. Zo besloot Bouras in 2007 om in te gaan op een uitnodiging van Marokko: ze nam deel aan een adviesraad, opgericht door de Marokkaanse overheid. Een onderdeel daarvan was de Marokkaanse diaspora betrekken bij de dialoog. Bouras zat middenin haar promotieonderzoek

“IK WIL NIET DE PERSOON ZIJN DIE DE KONING VERDEDIGT.”

en vond dat de raad daaraan zou kunnen bijdragen. Op deze manier kon ze van dichtbij meemaken hoe Marokko probeerde zijn diaspora te betrekken bij dialogen over de geschiedenis én de toekomst van het land. Hier kreeg Bouras veel kritiek op, vaak omdat haar werd verweten dat ze onderdeel was van de lange arm van de Marokkaanse politiek. Toch heeft Bouras geen spijt van haar keuze. Het staat haar ook sterk bij dat mensen zoals Latifa Jbabdi de dialoog wilden aangaan. Jbabdi is een mensen- en vrouwenrechten activiste en heeft onder die hoedanigheid enorm geleden onder de onderdrukking. Daarover zegt Bouras: ‘Marokko bevond zich op een kruispunt en dat kon alle kanten opgaan. Zelfs Jbabdi wilde dat omarmen... Dat inspireerde mij.’

Ondanks dat Bouras geen spijt heeft van deze keuze, kijkt ze achteraf gezien wel met een kritische blik naar de raden. Ze legt uit dat Marokko een ingewikkeld land is. ‘We zijn nu tien jaar verder en veel initiatieven rondom de diaspora zijn mislukt.’ Ze wordt nog wel vaak benaderd voor paneldiscussies over de lange arm van de Marokkaanse overheid. Bouras wordt dan gevraagd om het standpunt te verdedigen dat de Marokkaanse overheid zich moet blijven bemoeien met de diaspora. ‘Ik wil niet de persoon zijn die de koning verdedigt. Mijn taak als historica is om te observeren en te verklaren.’ Dat vindt ze dan ook een

belangrijke taak voor de historicus: een genuanceerd perspectief bieden.

Over haar promotieonderzoek ontstond er ook ophef onder de Marokkaanse migrantengemeenschap in Nederland. In haar onderzoek heeft Bouras alle wervingsplaatsen vanuit Nederland in kaart gebracht. Het is duidelijk dat het gebied van het Rifgebergte daar niet tussen zat. Vanuit de Rif waren het vaak jonge mannen, op zoek naar geluk en een beter leven, die zelf het besluit namen om het land te verlaten. Ook Bouras’ archiefonderzoek wijst dat uit. Deze conclusie viel niet in goede aarde. Bouras werd verweten dat ze de onderdrukking van de Rif ontkende. In de Riffijnse herinneringscultuur ligt het Marokkaanse koningshuis gevoelig. Met name Hassan II staat in deze regio bekend als een onderdrukker van de Berberse cultuur. Daarover zegt Bouras: ‘Dat de Rif geen wervingsplaats was wil natuurlijk niet zeggen dat de koning hen niet weg wilde hebben, maar daar had hij andere manieren voor.’ Zo was armoede bijvoorbeeld een belangrijke reden voor Riffijnen om op zoek te gaan naar een ander thuisland, en dat was vaak het gevolg van de stelselmatig achterstelling van de Rif.

Bouras schetst een interessant kruispunt waar hedendaagse politiek en de geschiedenis haar onderzoek hebben gekruist. De geschiedenis van de Rif is een belangrijke reden voor de gevoeligheid

van dit onderwerp. De Rifoorlog (1920-1926) en het feit dat de leider van de Rif, Abd-el-Krim el Khattabi, is verdreven, is belangrijk, maar Bouras benadrukt dat het verhaal groter is dan dat. Migratietraditie en kettigmigratie zijn ook belangrijke redenen waarom zoveel Riffijnen zijn vertrokken. Dat deze kwestie gevoelig ligt is logisch als je beseft dat hun traditie tot op de dag van vandaag onder druk staat. 'De onderdrukking is absoluut een pushfactor, maar geen direct aanleiding voor vertrek. Ze werden niet eerstehands weggejaagd door Hassan II.'

Daarnaast vindt Bouras het fascinerend hoe die geschiedenis en de discussie daarover zich binnen de Marokkaanse gemeenschap in Nederland uiten. 'Ik krijg vaak kritiek over het feit dat ik wéér iets met Marokko doe,' zegt Bouras, 'Dat snap ik wel. Als historici heb je een constante *bias*. Maar het heeft in dit geval wel toegevoegde waarde dat ik een Marokkaanse achtergrond heb. Niet omdat ik dan per se meer weet, hoor! Sterker nog, dat heb ik denk ik onderschat. Soms ben ik te veel mijn eigen onderzoeksobject geworden. Daar heb ik gaandeweg mee leren omgaan en dat proces hoort er ook bij.'

‘SUCCES-MAROKKAAN’

Inmiddels vormen Marokkanen de één na grootste migratiegroep in Nederland. Aan aandacht over dit onderwerp is geen gebrek. Er zijn boekenkasten volgeschreven over de Marokkaanse migrant, maar Bouras wijst erop dat dit vaak probleemgestuurd of oplossingsgericht is. Haar proefschrift is daarom een belangrijke bijdrage aan het optekenen van historische gebeurtenissen van die migratie, zonder daar direct een waardeoordeel aan te verbinden. Ze

probeert eveneens onjuiste, hardnekkige ideeën te weerleggen. Bouras schrijft in haar proefschrift bijvoorbeeld dat haar onderzoek afrekent met het idee dat mensen met een migratieachtergrond per definitie transnationaal zijn. Volgens haar onderzoek creëren Marokkanen eerder een eigen gemeenschap binnen Nederland.

Toch is het publieke debat, ook na Bouras' proefschrift, niet aan grote veranderingen onderhevig geweest. Het idee dat Marokkanen niet succesvol zijn geïntegreerd omdat ze zich nog te veel hechten aan hun thuisland, heerst nog steeds. 'De discussie die toen speelde ging over de mislukte integratie van Marokkanen omdat ze te sterke banden aanhielden met hun land van herkomst. Dat narratief is hardnekkig en nog steeds dominant aanwezig.' Bouras vertelt dat er wel iets is toegevoegd aan dat narratief: namelijk dat er ook 'goede Marokkanen' zijn. Ze onderlijnt dat dit misschien nog problematischer is omdat het laat zien dat de integratie van Marokkanen niet is geïndividualiseerd. Er zijn 'goede' en 'slechte' Marokkanen en de groep is als collectief lijdend. 'Alsof we bij elkaar komen of memo's rondsturen over een soort collectief standpunt of zo. Alsof we niet allemaal een eigen mening hebben.'

Na ruim vijftig jaar migratie is dat volgens de historica misschien wel de grootste tragiek. Het idee dat je pas succesvol geïntegreerd bent als je het summum hebt bereikt is volgens Bouras onhoudbaar. 'Je moet profvoetballer, Kamervoorzitter, burgemeester of 'knuffelmarokkaan' worden om erbij te horen. Dat je pas meetelt als je iets exceptioneels bereikt is een hele treurige conclusie.'

VROUWEN AAN HET FRONT, VROUWEN VOOR HET VADERLAND

Een gesprek over de integratie van vrouwen in de
Nederlandse krijgsmacht van 1968 tot 1997.

Veerle Veerbeek

Vrouwen
welkom bij de
Onderzeedienst’
liet het Ministerie
van Defensie
op 22 januari

2020 weten in een nieuwsbericht. Vanaf dat moment liet de Koninklijke Marine vrouwen toe als bemanningsleden bij de onderzeeboten. De Onderzeedienst, een ‘traditioneel mannenbolwerk’, is daarmee de laatste eenheid van Defensie die is opengesteld voor vrouwen. Hoewel de wereld van de krijgsmacht de laatste jaren enorme ontwikkelingen ondergaat op het gebied van integratie van vrouwen, is de discussie over de rol van vrouwen binnen Defensie al

decennia oud. Volgens Kim Bootsma, promovenda aan de Rijksuniversiteit Groningen, is deze discussie ook al decennialang hetzelfde. *Skript*-redacteur Veerle Verbeek sprak Bootsma hierover, die sinds september 2017 bezig is met haar promotieonderzoek naar de integratie van vrouwen in de Nederlandse krijgsmacht.

In 2016 studeerde Bootsma af aan de Rijksuniversiteit Groningen van de onderzoeksmaster *Modern History and International Relations*. Haar masterscriptieschreefzeoverdeoprichting van de Nederlandse vrouwenkorpsen tijdens de Tweede Wereldoorlog. ‘Na mijn masterscriptie had ik het idee dat hier nog veel meer in zat en wilde ik graag

Kim Bootsma

verder met dit onderwerp', zo vertelt Bootsma. In september 2017 kon dat toen Bootsma een promotieplek kreeg aan de Rijksuniversiteit Groningen. Bootsma's promotieonderzoek borduurt voort op haar masterscriptie, met een focus op de integratie van vrouwen in de Nederlandse krijgsmacht in de jaren zeventig en tachtig – de periode waarin de vrouwenkorpsen werden opgeheven en vrouwen voor het eerst toegang kregen tot allerlei posities en eenheden die voorheen alleen voor mannen voorbehouden waren.

De hedendaagse aandacht voor de integratie van vrouwen in Defensie buiten het academische veld, maakt Bootsma's onderzoek enorm actueel. Zo kondigde op 5 maart

2019 het Ministerie van Defensie het jubileum '75 jaar vrouwen bij Defensie' aan. Op die dag, 75 jaar eerder, werd het Vrouwenkorps Koninklijk Nederlands Indisch Leger (VK-KNIL) opgericht, dat de eerste vrouwen de mogelijkheid bood om als militair bij de Nederlandse krijgsmacht in dienst te treden. Bootsma is het hier niet helemaal eens met deze keuze: 'Ik heb zelf altijd beargumenteerd dat de datum van 5 maart nogal arbitrair was om de viering van '75 jaar vrouwen bij Defensie' mee af trappen, omdat naar mijn idee het VK-KNIL niet het eerste vrouwenkorps was. Dat was het (Vrijwillig) Vrouwen Hulpkorps (VHK), dat al in december 1943 was opgericht en als eerste Nederlands vrouwenkorps een

“ELKE KEER WERD DE INTEGRATIE VAN VROUWEN IN DE KRIJGSMACHT ALS IETS ONMOGELIJKS GEZIEN.”

militaire status kreeg.’

Naar de integratie van vrouwen in de Nederlandse krijgsmacht is weinig onderzoek gedaan. Volgens Bootsma hebben historici voor haar zich vooral gericht op het schrijven van een traditionele korpsgeschiedenis met de focus op de geschiedenis van één afzonderlijk vrouwenkorps bij Defensie, van oprichting tot opheffing, zonder daarbij oog te hebben voor gender. Bootsma wil het juist breder trekken. ‘Ik wil niet alleen kijken naar vrouwen bij de marine, of de luchtmacht, maar ik wil de gehele krijgsmacht betrekken in mijn onderzoek. Ik wil vergelijkingen leggen, kijken waar de overeenkomsten, maar ook de verschillen liggen als het gaat om de inzet van vrouwelijke militairen. Lange tijd werd bijvoorbeeld gedacht dat de integratie van vrouwen bij de

Luchtmacht veel makkelijker ging dan bij de Marine, maar uit mijn onderzoek blijkt dat ook bij de Luchtmachtleiding grote weerstand heerste om vrouwen op andere, ‘niet-vrouwelijke’ posities te plaatsen.’

Op dit moment onderzoekt Bootsma de interne processen binnen het Ministerie van Defensie in de jaren tachtig. ‘We weten niet precies wat er gebeurd is in de jaren zeventig en jaren tachtig. We weten dat de Nederlandse regering in 1968 het Verdrag van New York inzake de politieke rechten van de vrouw ondertekende. Als uiteindelijk gevolg daarvan kregen vrouwen toegang tot allerlei militaire functies en opleidingen en werden in 1982 de vrouwenkorpsen opgeheven. Over de ontwikkelingen die hieraan voorafging gingen weten we eigenlijk niks. Op dit moment ben

ik aan het onderzoeken hoe het beleid ten aanzien van vrouwelijke militairen zich in die jaren heeft ontwikkeld. Ik probeer antwoord te geven op vragen zoals; waarom besloot de Nederlandse regering gevechtsfuncties voor vrouwen open te stellen, terwijl in andere landen gevechtsfuncties voor vrouwen lange tijd gesloten bleven? Waarom kwam er geen dienstplicht voor vrouwen? Maar ook; tegen welke problemen liepen die eerste vrouwen aan? Werden zij wel geaccepteerd door hun mannelijke collega's?

Tijdens het analyseren van beleidsstukken vindt ze ook handgeschreven briefjes die voorafgaand aan vergaderingen waren geschreven. 'Aan die handgeschreven briefjes is duidelijk te zien dat de militaire top helemaal niet op vrouwen zat te wachten. De keuze om de vrouwenkorpsen op te heffen en vrouwen op gelijke voet met mannen binnen de krijgsmacht te behandelen was een politieke wens, die binnen de krijgsmacht nogal wat onrust teweegbracht. Veel mannen, maar ook heel wat vrouwen, zaten niet op die gelijkstelling te wachten. Er heerste in de jaren zeventig sterk het idee dat mannen en vrouwen van nature anders waren en bepaalde rollen te vervullen hadden in de Nederlandse samenleving. Vrouwen die vechten pasten daar niet bij. Zo kwam er

ook kritiek vanuit de christelijke hoek en vanuit antimilitaristische organisaties, die in de jaren zeventig en tachtig erg actief waren.'

Wat Bootsma in haar onderzoek ziet is dat dezelfde discussie, die in de jaren veertig begon, al decennia bezig is. Elke keer werd de integratie van vrouwen in de krijgsmacht als iets onmogelijks gezien. In 1978 hakte de Staatssecretaris van Defensie de knoop door en bepaalde dat alle functies binnen de marine, luchtmacht en landmacht voor vrouwen open moesten. Dit proces van openstellen van gevechtsfuncties loopt tot aan nu. 'Het Korps Mariniers is 315 jaar exclusief mannenterrein geweest en is in 2018 voor het eerst opengesteld voor vrouwen. Ik vraag me dan altijd af; waarom kan nu wel, wat al die jaren onmogelijk leek?' Op de vraag of Bootsma denkt iets te kunnen veranderen binnen Defensie of het publieke debat antwoordt ze: 'Ik hoop van wel. Bepaalde discussiepunten als het gaat om vrouwen bij Defensie, zijn niet nieuw, maar komen telkens weer terug. Ik hoop dat ik mensen hiervan bewust kan maken en kan voorkomen dat mensen vast komen te zitten in een bepaald discours. Het is goed om af en toe dingen te relativiseren, er afstand van te nemen en te denken: dit roepen we nou al zo lang, kan dit niet anders?' ■

BIOGRAFIE VAN EEN SOCIALISTISCH PREDIKANT

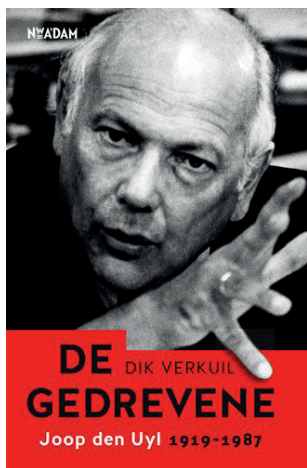
H

Het schijnt dat sommige VVD-kamerleden er anno 2020 nog altijd plezier in scheppen een klein kuipje boter op het

bronzen hoofd van voormalig PvdA-leider Joop den Uyl te leggen; zijn borstbeeld staat pal tegenover de ingang van de kantine van het Binnenhof. De man die de geschiedenis is ingegaan als de premier van het meest linkse kabinet in Nederland ooit wekt bij menig rechtse parlementariër ruim dertig jaar na zijn overlijden nog altijd een, hetzij speelse, weerstand op. Ook op andere vlakken

is Den Uyl zo nu en dan in het nieuws. Vorig jaar verscheen naar aanleiding van zijn honderdste geboortjaar het boek *De gedrevene* van de hand Dik Verkuil, historicus en politiek eindredacteur van de NOS. In zijn inleiding schrijft hij dat hij ooit grote bewondering voor Den Uyl koesterde, een standpunt waarop Verkuil inmiddels vrijwel volledig is teruggekomen.

Verkuil begint met een beschrijving van Den Uyls vrij eenzame jeugd en vrome gereformeerde achtergrond: tijdens een Franse fietsvakantie worden trouw de gebeden opgezegd voor het eten en passeert hij met tegenzin de *Moulin Rouge*. Den Uyls breuk met het geloof tijdens de Tweede Wereldoorlog krijgt brede aandacht, maar geregeld merkt de auteur op dat Den Uyl qua spreekstijl en drang

Dik Verkuil, De gedrevene.
Joop den Uyl 1919-1987, Nieuw
Amsterdam, 2019; ISBN 978
90 4682 564 8; hardcover 462
pagina's; €34,95 euro.

tot moralisering een gereformeerd product bleef. Ongeveer gelijktijdig met het verlaten van de kerk volgde zijn 'beking' tot het socialisme gedurende diezelfde oorlog. Dat is ook de kern van de eerste hoofdstukken: ze tonen hoe Den Uyl zich het socialisme eigen maakte en vrij voortvarend carrière maakte binnen de gelederen van de PvdA. Vooral Den Uyls tijd als directeur van de Wiardi Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA waar hij zijn 'proefschrift' *De weg naar de vrijheid* schreef, was vormend. Dit werk bleef gedurende zijn hele carrière de blauwdruk van Den Uyls sociaaleconomische denken, dat zich richtte op het verhogen van de staatsuitgaven en de bekende

leus "spreiding van kennis, macht en geld". Verkuil gaat vervolgens in een vrij hoog tempo door de verschillende carrièrestappen heen die Den Uyl doorliep om uiteindelijk in de Haagse politiek aan te belanden, waaraan veruit de meeste aandacht is besteed. Dit had wat uitgebreider gemogen. Het Amsterdamse wethouderschap komt er toch enigszins bekaaid vanaf, terwijl Den Uyl gedurende zijn tijd in de hoofdstad enkele grote projecten op het vlak van volkshuisvesting realiseerde. Verkuil lijkt het echter vooral te zien als een opstapje naar Den Haag.

Die 'Haagse' hoofdstukken bieden via het leven van Den Uyl een interessante kijk op de Nederlandse politiek in de jaren zestig en zeventig. De polarisatie die onder zijn partijleiderschap flink en volledig bewust werd aangewakkerd, moest duidelijkheid verschaffen aan de kiezer. Vooral de strijd tussen de VVD en de PvdA werd flink aangedikt. Het verhaal over het uit dit politieke klimaat voortgekomen eerste en enige kabinet Den Uyl wordt vooral opgehangen aan de grote crises die Nederland teisterden. Verkuil bespreekt kundig en helder de oliecrisis, de affaire Lockheed, de gijzeling van de Franse ambassade en de Molukse kapingen. Met enkele meer algemene karakterschetsen worden deze hoofdstukken met elkaar verbonden.

Verkuil schrijft in zijn inleiding al een kritischer beeld te willen schetsen van Den Uyl dan in de voorgaande en alom geprezen biografie van Annet Bleich het geval was. De rode draad lijkt in dit deel van het boek vooral Den Uyls onvermogen met de mensen om hem heen om te gaan; het voornaamste kritiekpunt van Verkuil. Zo efficiënt

als hij de hoofdpijndossiers wist op te lossen zo moeizaam was zijn omgang met zijn omgeving. Vooral zijn relatie met KVP-prominent Dries van Agt was uitermate korzellig, maar ook binnen de PvdA werden relaties zwaar op de proef gesteld. Mede hierdoor bleven de verwachte spectaculaire maatschappijhervormingen uit. Dat de kiezer Den Uyl en Van Agt vervolgens nog een tweede termijn in één regering wilde zien leidde tot een van de langdurigste formaties in Nederland ooit. Het tweede kabinet-Den Uyl kwam er uiteindelijk niet, en als oppositieleider kon de oud-premier niet effectief opboksen tegen woordkunstenaar Ruud Lubbers. Verkuil heeft met *De gedrevene* geprobeerd een kritisch beeld te schetsen van de meeste linkse premier van Nederland ooit. Dat is gelukt. Het is een overwegend journalistieke biografie die een fraai tijdsbeeld schetst van Nederland in de roerige jaren zestig en zeventig. We zien een zichzelf tegenwerkende socialistische predikant die op gedragen toon probeerde de samenleving naar zijn hand te zetten, maar al snel het gevecht leek te gaan verliezen. Aangevuld met een groot aantal anekdotes over het persoonlijke leven van Den Uyl krijgt de lezer een compleet beeld van een befaamde maar eveneens bekritiseerde politicus. ■

ANGELA SAINI'S AANVAL OP WETENSCHAP- PELIJK RACISME

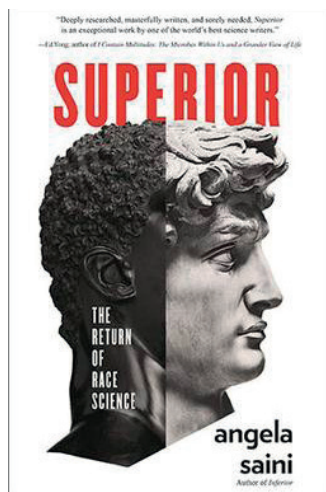
Rob Bes (1999) volgt de bachelor geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is vooral geïnteresseerd in de cultuur en politiek van Europa tijdens de twintigste eeuw en die van Frankrijk in het bijzonder.

I

In haar derde boek, *Superior. The return of race science* duikt onderzoeksjournalist Angela Saini in de geschiedenis van de wetenschap om te onderzoeken waarom ideeën

over ras, biologische verschillen en genetica nooit werkelijk verdwenen zijn. Het is een tweede boek in haar populairwetenschappelijke serie waarin zij het racistische en seksistische verleden van de wetenschap bestudeert. Door haar achtergrond bij onder andere de *BBC* en *The Guardian* weet ze op een zeer toegankelijke manier complex medisch, biologisch en historisch onderzoek uit te leggen en te overtuigen dat er nu toch echt geen enkele wetenschappelijke basis meer is voor racisme. Als niet-witte, vrouwelijke ingenieur kan zij bovendien het boek regelmatig een persoonlijke toon geven door de stigma's die haar tegenwerkten te betrekken.

Saini stapt in een belangrijke wetenschappelijke luwte door het expliciete wetenschappelijke racisme van rond de Tweede Wereldoorlog en de subtielere vormen van racisme van tegenwoordig te verbinden. Zij doet dit door te beginnen met aan te tonen hoe het racisme van de negentiende zich ontwikkelde en zich in de structuren van de wetenschap vestigde. Op symbolische wijze maakt zij een reis door een verwaarloosd park in Parijs dat aan het begin van de twintigste eeuw als mensentuin functioneerde. Hier werden mensen in hun 'natuurlijke omgeving' gezet om te tonen hoe ver zij van de westerse beschaving stonden en werden zij 'wetenschappelijk' ingedeeld op de

A. Saini, *Superior. The return of race science*, Beacon Press, 2019, ISBN 978 00 0829 383 3, Hardcover/paperback, xiv+242 pagina's, €27,95.

hiërarchische menselijke stamboom met de witte man bovenaan. Deze 'kennis' werd ingezet om kolonialisme, slavernij en racisme te legitimeren: 'The truth – that European nations were motivated by economic greed and power – was harder to swallow than the suggestion that the places they were colonizing were too uncivilized and barbaric to matter, or that they were actually doing the savages a favor.' (p.29-30).

Maar wat Saini's onderzoek

uniek maakt is hoe zij toont dat deze raciale aannames in de huidige wetenschap niet volledig verdwenen zijn. Zo wordt in haar boek ontkracht dat bepaalde hartmedicijnen beter zijn voor mensen met een donkere huidskleur – in werkelijkheid werden de medicijnen alleen op donkere mensen getest om geld te besparen. Het idee dat taaislijmziekte een ‘witte ziekte’ is, kost elk jaar levens onder zwarte kinderen die te laat gediagnosticeerd worden. Bij bevolkingsonderzoeken blijken genetische verschillen *binnen* groepen altijd groter dan *tussen* groepen: de meeste mensen hebben evenveel genetische overeenkomst met een willekeurig persoon aan de andere kant van de wereld als met hun burens. Desondanks grijpen wetenschappers regelmatig terug op biologie als verschillen binnen de maatschappij moeten worden geduid. En dat terwijl niemand de complexe invloed van de sociale omgeving werkelijk begrijpt, benadrukt Saini. Opleiding, luchtkwaliteit, toegang tot openbaar vervoer, afval en sociale verhoudingen hangen op zeer complexe manieren samen. Saini vat bijvoorbeeld een meta-analyse samen: ‘Structural racism is the elephant in the room. Of 48,000 [articles] they found on race and health only 2,000 mention the word “racism” even once.’ (p.192)

In *Superior* wordt soms echter duidelijk dat het onderzoek naar het racisme van na de Tweede Wereldoorlog in de kinderschoenen staat. Zo blijft Saini’s boek een serie *case studies* die weliswaar overlap tussen ideeën uit het koloniale tijdperk, de huidige wetenschap en rechtse politieke stromingen bestudeert, maar waarin directe

verbanden soms vaag blijven. Saini legt interessante personele, institutionele en intellectuele continuïteiten bloot, maar het blijft onduidelijk hoe subtielere vormen van racisme en de expliciete witte suprematie van notoire publicaties als *Mankind Quarterly* en *The Bell Curve* elkaar in stand houden. De opkomst van Donald Trump beschrijft zij als een proces zonder actoren of actieve participatie van belangengroepen: ‘When the time was right, political and intellectual racism slowly resurfaced in the mainstream.’ (p.92).

Deze problemen vallen grotendeels in het niet bij de unieke manier waarop Saini complexe informatie weet over te brengen en huidige wetenschappelijke debatten in een context weet te plaatsen. Het feit dat Saini racisme van de koloniale periode probeert te koppelen aan huidige vormen van buitensluiting of voordelen betekent dat het boek een belangrijke bijdrage doet aan het onderzoek naar racisme en de invloed die dat had op de wereld. Niet alleen omdat Saini een complex en gevoelig onderwerp weet aan te snijden, maar ook omdat zij overtuigende en wetenschappelijk gefundeerde argumenten geeft die voor iedereen die zich inzet tegen discriminatie zeer waardevol zijn. ■

Wouter van Maanen heeft zich na zijn geneeskundestudie beziggehouden met de geschiedenis van het kolonialisme. Tijdens zijn researchmaster geschiedenis in Amsterdam onderzocht hij oriëntalisme en occidentalisme en welke rol dit in Nederland na de Tweede Wereldoorlog speelde.

SCHIJNVROOM, VALSHARTIG EN WAANWIJS

I

Iedereen weet dat de wetenschap zich ontwikkelt door middel van verifiëring en/of falsifiëring. Met name deze falsifiëringen kunnen onder

de desbetreffende wetenschappers veel spanningen opleveren. Geertje Dekkers, historicus en freelance wetenschapsjournalist bij onder andere het *Historisch Nieuwsblad* en de *Volkskrant*, brengt deze spanningen aan de hand van acht algemeen bekende wetenschappelijke ontdekkingen binnen de natuurwetenschappen duidelijk in beeld. Dekkers schrijft over conflicten die zich hebben afgespeeld in de zeventiende-eeuwse Nederlanden, zoals 'De draaiende Aarde-cloot', 'De kwadratuur van de cirkel' en 'Het gif van het atheïsme'.

Dekkers tracht met haar werk onder andere te laten zien dat

er ondanks de overvloed aan nieuwe wetenschappelijke ideeën er 'in de zeventiende eeuw ook veel bij het oude bleef. Dat antieke kennis weliswaar veel klappen te verduren kreeg, maar ook veel aanhangers hield'. (p. 8). Uiteindelijk blijkt het tegendeel bewezen door de hedendaagse wetenschap. De leidraad van dit boek lijkt vooral een overzicht te zijn van acht conflicten in de wetenschap te zijn, zonder deze grondig te analyseren. De afwisseling tussen verdiepende informatie en voorbeelden is een zeer welkome afwisseling om de lezer geboeid te houden.

Het hoofdstuk over het draaien van de aarde, 'over vergissingen van de grote Aristoteles', is veruit het meest interessant. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dit het eerste hoofdstuk in het boek is. Hoewel het geen

Geertje Dekkers, *Waanwijze Lasterbende: de geboorte van de wetenschap in acht ruzies*, Het Spectrum, 2018; ISBN 978 90 0035 746 8; hardcover; 208 pagina's; €19,99.

actueel onderwerp is, wekt de interesse omdat het een van de meest bekende wetenschappelijke ontwikkelingen is. De overgang van een geocentrisch wereldbeeld zoals gepresenteerd door Aristoteles naar een heliocentrisch wereldbeeld zoals gepresenteerd door onder andere Copernicus. Dekkers bespreekt de stof aan de hand van de ontdekkingen van Simon Stevin, een natuurkundige uit Brugge. '[Stevin] liet de aarde niet alleen draaien, maar beschouwde haar ook als een gewone planeet. Mochten mensen ooit de aarde en planeten van immense afstand kunnen observeren, dan zouden ze geen verschil zien tussen de hemellichamen [...].' Met deze analyse is Stevin een van

de eerste verdedigers van Copernicus' heliocentrische idee in de Nederlanden. Na de introductie van dit onderwerp volgen er in een nauwelijks te volgen tempo tegen-, en medestanders van de gepresenteerde ideeën. Maurits van Oranje, Justus Lipsius, Hugo de Groot, Ubbo Emmius, Philippus van Lansbergen, Alexander Ross en Galileo Galilei komen allemaal aan bod. De royale hoeveelheid stemmen zorgt voor uitgebreid beeld van de dialoog, al komt het de leesbaarheid van de tekst niet ten goede.

Ook de andere hoofdstukken volgen hetzelfde format. In het vierde hoofdstuk omtrent atheïsme staat aan het begin de ruzie rondom de twijfelredenering van Descartes centraal, terwijl het eindigt met het conflict rondom de filosofische ideeën van Spinoza. Cornelis Bontekoe (1640/1647-1679) keert zich tegen de twijfelredenering van Descartes, waarin de filosoof zich probeert voor te stellen dat er geen god bestond. Er komen maar liefst zes verschillende theologen en

filosofen in slechts achttien bladzijdes aan bod. Hoewel Dekkers steeds terugkeert naar Bontekoe, hoofdpersoon en leidraad voor dit hoofdstuk, is het door de overdaad aan informatie voor de lezer lastig om door de bomen het bos te zien en gefocust te blijven op de discussie die centraal staat. Dekkers is erin *waanwijze lasterbende* in geslaagd om te laten zien dat er evenveel meningen als wetenschappers zijn, en dat een nieuwe wetenschappelijke ontdekking niet gelijk tot consensus leidt. In de epiloog laat ze dit adequaat zien door de discussie rondom de evolutietheorie aan te kaarten: “Veel christelijke biologen hanteren een variant van Wittichius’ accommodatieleer [...]. Maar voor een selecte groep kenners en een aanzienlijke groep leken is dat onverteerbaar. Volgens hen heeft de Bijbel het eerste en laatste woord [...]” (p. 160).

In *Waanwijze Lasterbende* neemt Dekkers de lezer mee langs acht discussies die hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van onze moderne wetenschap. Het boek is door het toegankelijke taalgebruik en de heldere voorbeelden geschikt voor een breed lezerspubliek. De etsen van de belangrijkste woordvoerders zijn een plezierige toevoeging en het uitgebreide bronnenoverzicht is een goede basis voor ieder die verdiepend onderzoek wil doen naar de ontwikkeling van de wetenschap in de zeventiende-eeuwse Republiek der Nederlanden. ■

Eva Nicole Pool is student Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en hoofdredacteur van Skript Historisch Tijdschrift.

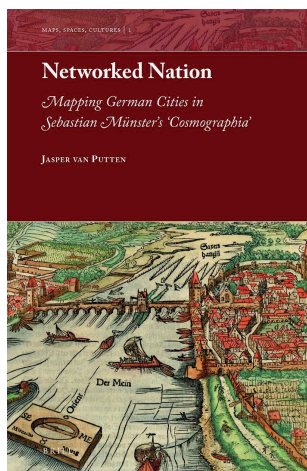
NETWERK EN ZELF- PRESENTATIE

Het onderwerp van de dissertatie van Jasper van Putten, *Networked Nation:*

Mapping German Cities in Sebastian Münster's 'Cosmographia', is de vijfde druk van de *Cosmographia* (1550) van humanist en cartograaf Sebastian Münster (1488-1552). Het is de eerste

Duitstalige beschrijving (*graphia*) van de gehele wereld (*cosmos*), althans zo belooft de titel. De rijk geïllustreerde stedenatlas avant la lettre blijkt een uitstalkast van Duitse lokale, burgerlijke en persoonlijke trots. Van Puttens onderzoek concentreert zich op het derde deel (van het in totaal zes delen tellende werk) over de steden van het Heilige Roomse Rijk. Voor de nieuwe editie van dit specifieke deel had Münster namelijk 46 nieuwe houtsneden van stadsgezichten laten maken die de eerdere edities nog niet hadden – een spectaculaire prestatie. De uiteenlopende afbeeldingen van de steden (denk aan panorama's, vogelvluchten en plattegronden) brachten de kunsthistoricus tot een extensief onderzoek.

Hoe was Münster ineens aan deze ongekend grote en gevarieerde verzameling materiaal gekomen? Enerzijds was dit een individuele verdienste van de wervende kracht van Münster, anderzijds was dit een collectieve verdienste van alle kunstenaars, opdrachtgevers, bemiddelaars, tekenaars, houtsnijders en drukkers die Münster via een wijdverbreid netwerk wist te strikken. Aan dit web van betrokkenen, dat Matthew McLean al naar voren bracht in *The Cosmographia of Sebastian Münster: Describing the World in the Reformation* (2007), had de Duitse geleerde zijn meesterwerk te danken. Van Putten gaat nog verder dan zijn voorganger door inzichtelijk te maken hoe het contact precies verliep tussen de bijdragers en wat de persoonlijke achtergronden, opvattingen en mogelijke beweegredenen van deze mensen waren. Dit is echter ook een zwakte geweest van het onderzoek. Want waar ligt de grens tussen relevant en niet-relevant materiaal

Jasper Cornelis van Putten, Networked Nation: Mapping German Cities in Sebastian Münster's 'Cosmographia', Brill, 2017; Maps, Spaces, Cultures volume 1 (serie); ISBN 978 90 0435 396 1; hardcover; 253 pagina's; €149,-.

in de argumentatie?

Het betoog dat Van Putten voert, is dat die verschillende stadsafbeeldingen niet simpelweg de steden weergeven, maar doordrenkt zijn van Duits nationaal zelfbewustzijn. Maar was Duitsland niet gedecentraliseerd en verdeeld over keurvorstendommen? En zijn 'nationalisme' en 'patriottisme' geen

anachronismen? Waar Van Putten op doelt, is een zeker gemeenschapsgevoel, wat Benedict Anderson 'imagined community' noemde, het collectieve sentiment dat men deel uitmaakt van een grotere entiteit. Pas eeuwen later zou dit zich weliswaar manifesteren in een territoriale natie, maar de Duitse identiteit domineerde, zo blijkt, al veel eerder in het Heilige Roomse Rijk.

Het stadsgezicht is bij uitstek de manier om deze identiteit te etaleren. Münster wist als initiator van het project met zijn werkwijze in te spelen op de 'nationale' trots van zijn patroons. Zo werd het stadsgezicht een embleem van Duitse identiteit en een heus statussymbool. De stedelijke leiders waren gevoelig voor dit sentiment. Het resultaat was een uitgave vol uitingen van progressieve, burgerlijke trots of juist conservatieve, voorouderlijke trots. Of de visuele taal van het stadsgezicht nu als politiek instrument moest dienen om de macht in een stad te grijpen of uiting moest geven aan Zwitserse onafhankelijkheidsdrang, alles was mogelijk in de zestiende-eeuwse gesneden houtblokken.

De toegankelijke publicatie van Van Putten, prachtig geïllustreerd met kleurenafbeeldingen, behandelt casus na casus, wat de vraag opwerpt in hoeverre ze representatief zijn voor alle 46 nieuwe stadsgezichten van het derde deel van de vijfde druk van de *Cosmographia*. Bovendien waren er veel anonieme bijdragen van anonieme kunstenaars, die onbelicht blijven in het proefschrift. De individuele gevallen brengen het verhaal tot leven, maar maken het grote geheel soms twijfelachtig. Een verantwoording van de selectie was hier op haar plaats geweest.

Desalniettemin is het indrukwekkend hoe de auteur de geschiedenis rondom het boek heeft uitgetekend. De verbanden en connecties die hij heeft opgespoord liggen niet voor de hand en kunnen als voorbeeld dienen voor andere onderzoekers: zo blijkt een genealogische stamboom van voorvaders van Ottheinrich van de Palts de sleutel te vormen tot de symbolische betekenis die rivieren voor de Duitsers hadden in die tijd.

Het eerste volume in de reeks *Maps, Spaces, Cultures* beantwoordt zodanig aan het doel, dat het uitstekend aantoonst hoe de praktijk van cartografie en ruimtelijk bewustzijn vormend kunnen zijn voor culturen uit het verleden. De studie is op die manier een sprekende dialoog tussen zestiende-eeuwse kaarten en Duitse identiteit en cultuur. De lezer zal nooit meer hetzelfde naar een zestiende-eeuws gezicht op Lüneburg of panorama van Lübeck kijken en ook de term 'kosmografie' zal – terecht – voortaan met een flinke korrel zout genomen worden. ■

Anne-Rieke van Schaik voltooide de bachelor Kunstgeschiedenis en de onderzoeksmaster Geschiedenis, en volgt momenteel de master Boekwetenschap. Ze is geïnteresseerd in boeken, kaarten en prenten uit de vroegmoderne tijd.

TIP VAN DE REDACTIE

PODCAST STUK ROOD VLEES

I

In 2013 richtten zes Nederlandse politicologen de blog *StukRoodVlees* (SRV) op. Het platform had een idealistisch

vertrekpunt: feiten meer onderdeel laten uitmaken van het publieke debat door relevante kennis toegankelijker te maken. Op deze manier zou politicologische kennis verder moeten reiken dan de wetenschappelijke bladen waar het vaak wordt gepubliceerd.

Een aantal jaar na de oprichting begon deze geprezen blog met een eigen podcast: de *StukRood VleesPodcast*. Via dit platform zou politicologie nóg

toegankelijker gemaakt moeten worden. Met 64 afleveringen in ruim twee jaar tijd is dat grotendeels gelukt. De presentator van de podcast is Armen Hakhverdian, politicoloog en docent aan de Universiteit van Amsterdam. Met een fijne stem en een flinke dosis aan kennis bespreekt hij een breed scala aan onderwerpen met andere academici. De podcast is zo opgebouwd dat er iedere aflevering een andere academicus als gast aanwezig is, gespecialiseerd in een bepaald onderwerp. Op deze manier komen veel verschillende onderwerpen en inzichten ter sprake

Naast verschillende onderwerpen per aflevering zijn er ook terugkerende rubrieken zoals de *Brexit Therapy* met Rob Ford, professor

SRV
STUK ROOD VLEES

politicologie aan de Universiteit van Manchester. Met maar liefst vijftien afleveringen biedt deze reeks een overzicht in het hectische verloop van de uittreding van het Verenigd Koninkrijk. Het resultaat is dan ook een goed voorbeeld van de succesformule van *Stuk Rood Vlees*: een komische maar ook leerzame podcast, die ook nog eens toegankelijk is.

De analytische afleveringen over hedendaagse ontwikkelingen worden afgewisseld met gebeurtenissen die vragen om een historisch-politieke analyse. Zo sprak Hakhverdian in aflevering 41 over honderd jaar algemeen kiesrecht in Nederland, en in aflevering 49 over de ideeëngeschiedenis van het neoliberalisme. Voor historici biedt de

kijk van een politicoloog een verfrissende blik op de historiografische literatuur over deze onderwerpen.

Stuk Rood Vlees pretendeert er niet te zijn voor iedereen, en dat is terecht. Hoewel de podcast op succesvolle wijze bijdraagt aan de toegankelijkheid voor een breder publiek, blijven het vaak afleveringen die vragen om enige achtergrondkennis. De podcast is dan ook het meest interessant voor academici (in opleiding) en eenieder die specifiek geïnteresseerd is in de sociale wetenschappen. De overzichtelijke gespreksstructuren zorgen er wel voor dat de podcast ideaal is om onderweg te beluisteren. Al met al een fijne podcast, en er daarom één die de redactie niet voor zichzelf kon houden. ■

MARIE VAN HAASTER

The subject of this essay is the self-image of a young Parisian woman, Josephine Sazerac de Limagne (1849-1873). Her diary, notes, and correspondence were published a year after her premature death due to tuberculosis. Central will be an analysis of her concept of God and the meaning of both religion and societal gender norms in her idea of self. De Limagnes writings form an interesting case study. Her highly reflective notes give an insight in her struggle to live up to these societal and internalized expectations. Her notes testify of her wish to be able to surrender her 'self' completely to God. This wish displays an ideal that corresponds neatly with the dominant morality of female subservience. This essay sheds light on the contradictory character of this morality and de Limagnes' conformity through analysing her self-image. This essay also reflects on how its analysis exposes de Limagne to societal norms as well

EMMA POST

By discussing the life of Sara Levi Nathan, a Jewish woman in Italy, this article demonstrates the need for a more nuanced historical reflection on the Risorgimento. The process of Italian unification – Risorgimento – called for the (re-)establishment of an Italian identity. During the period of nation building, different groups tried to formulate a national identity; a verbalization of what it meant to be a 'true' Italian. The narrative of Italian nationalism was religious as well as gendered, meaning both were used to strengthen a national identity. Race and class were also factors that influenced this narrative, but they are not central to this article. If we choose to understand nationalism as having a created nature, it becomes relevant to consider how the lives of Jewish women potentially complicated these narratives. This will be analysed in concurrence with a historical perspective. This includes the closing of the ghettos, the importance of national motherhood, and the rise of Giuseppe Mazzini in Italy.

JOEY STOFBERG

Interconnectedness of society, politics, and technology influenced the implementation of the newly invented technology of telephony in the Netherlands during the Belle Époque. This essay argues that both the technology and its symbolisms are best understood as continuations of longstanding negotiations. As such, the symbolisms of later media, including the internet, also borrowed from this medium. Technically, the invention of telephony served as an innovation within telegraphy. This invention was treated as such by Dutch policymakers for the two decades following its introduction in the country. However, the two media technologies vastly differed in social implications. Many Dutch citizens were enthusiastic about the wondrous new opportunities that this new medium offered. Others, however, were left disillusioned by the rapid and unpredictable changes that it imposed on the world they were living in.